

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Ф. М. Рудич

**ПОРІВНЯЛЬНА
ПОЛІТОЛОГІЯ**

Навчальний посібник

МАУП

Київ 2006

ББК 66.0я73
P83

Рецензенти: *О. В. Бабкіна*, д-р політ. наук, проф.
В. П. Горбатенко, д-р політ. наук, проф.

Рекомендовано Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол від №11 від 28.12.04)

Рудич Ф. М.

P83 Порівняльна політологія : Навч. посіб. — К. : МАУП, 2006. — 148 с. — Бібліогр. у кінці розд.

ISBN 966-608-451-1

У посібнику подано провідні теми нормативного курсу “Порівняльна політологія”, який викладається у вищих навчальних закладах України. Розкриваються історія виникнення, розвитку, концептуальні засади, сучасний стан навчальної дисципліни, розглядається також процес трансформації політичних систем у країнах СНД, Балтії, Центральної і Східної Європи. У посібнику широко використано наукові розробки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень, де працює автор.

Для студентів, викладачів вищих закладів освіти, а також для всіх, хто цікавиться проблемами політичної науки.

ББК66.0я73

ISBN 966-608-451-1

Ф. М. Рудич, 2006
Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2006

ВСТУП

Сучасна політична наука привертала увагу мислителів уже на світанку цивілізації і пов'язана з іменами Аристотеля, Нікколо Макіавеллі, Джона Локка та інших філософів.

Порівняльна політологія сформувалась як самостійна частина політичної науки, або політології. Порівняння як метод політичного дослідження такий же давній, як і вивчення політики. Порівняння було колискою соціальних наук взагалі і політичної думки зокрема: цим методом користувався вже Аристотель, коли разом зі своїми учнями провів величезне дослідження суспільно-політичного устрою 158 давньогрецьких міст-полісів.

Становлення політології як академічної дисципліни відбулося на межі XIX–XX ст., насамперед у Сполучених Штатах Америки, пізніше у західноєвропейських країнах і лише в середині 60-х років — у Радянському Союзі.

Дискутивною є роль порівняльної політології в загальному комплексі політичних знань. Деякі дослідники вважають, що порівняльна політологія — це дисципліна, специфіка якої — в її методі. Водночас існує думка, що порівняльна політологія — це внутрішній науковий рух, викликаний до життя соціальним контекстом функціонування політичного життя.

Виходимо з того, що порівняльна політологія — галузь політичної науки, в основі якої лежить вияв подібностей або відмінностей

політичних інститутів, процесів і явищ з метою їх кількісної та якісної характеристики, класифікації, впорядкування та практичного використання в іншому соціополітичному середовищі.

МАУП

Порівняльна політологія: виникнення, розвиток, концептуальні засади

1.1. Виникнення порівняльної політології, розвиток, сучасний стан

Становлення порівняльної політології як напрямку політичної науки пов'язане з низкою обставин.

Друга половина XIX ст. була позначена увагою до порівняльного політологічного дослідження, і основи методології порівняння, зроблені в той час, впливали на цю галузь науки до середини 40-х років XX ст. Цей час можна охарактеризувати як етап становлення порівняльної політології як самостійної галузі в рамках політичної науки.

Потрібно мати на увазі, що американська політична наука і порівняльна політологія починалися з продовження дослідницьких традицій Європи, і, саме порівняльна політологія США в подальшому стала дедалі більше впливати на європейські дослідження.

У 30–40 роках XX ст. порівняльна політологія впевнено посідала місце однієї з основних галузей політичної науки. Цьому сприяла низка обставин.

По-перше, протягом 30–40-х років якісно змінилася у світовому співтоваристві роль Сполучених Штатів Америки. США стали “лідером вільного світу”, однією з двох наддержав, що обумовлювало необхідність уважніше ставитися до того, що відбувається за океаном. Йшлося про розширення географічного простору політичної науки.

По-друге, на початку 30-х років виникли диктаторські режими: в Німеччині при владі став Гітлер, в Італії — Муссоліні. Виникла

потреба поряд з демократичними вивчати і тоталітарні режими, а для цього необхідно було мати концептуальні засоби такого аналізу.

По-третє, ця потреба не зникла і після Другої світової війни. Основним супротивником США на міжнародній арені залишилася наддержава — СРСР. Соціалістичні режими встановилися в державах Центральної і Східної Європи, Китаї, в деяких країнах Азії і Латинської Америки. Після 1945 р. почали з'являтися нові незалежні держави — колишні колонії. Їхній суспільний устрій відрізнявся від устрою владних структур США і Західної Європи. Усе це вимагало розширення концептуальних рамок політичної науки.

У перші два десятиріччя свого існування політологія вивчала політичні інститути — структури виконавчої влади, парламенти, судову систему, політичні партії. Цей підхід визначають як інституціональний. Пізніше на зміну йому приходять біхевіористський підхід, в основі якого лежить аналіз політичних явищ через спостереження за поведінкою груп та індивідів, з яких вони склалися. Йдеться про метод, який давав можливість побачити політичні відносини крізь призму переживань людей, що беруть в них участь.

У 30-х роках ХХ століття визначилася структура політичної науки та її основні напрями: національна політика; політична теорія; громадська адміністрація; теорія місцевого управління; державне право; аналіз міжнародних відносин.

Центром руху за порівняльну політологію став Еванстонський семінар у Північно-західному університеті (США), його очолював Р. Макрідіс. У своїй заяві, опублікованій у 1953 р., учасники семінару звинуватили діючу політологію у провінціалізмі, відриві від реальних політичних процесів і запропонували застосувати при дослідженні політичних явищ більш ефективний, на їхній погляд, структурно-функціональний аналіз. Структурно-функціональний аналіз — це вияв структури суспільства (або будь-якої його сфери) і наступне вивчення функцій, що виконуються її елементами.

Класичне застосування структурно-функціонального аналізу запропонував Д. Істон у статті “Підхід до аналізу політичних систем”. За Д. Істоном, політична система — це взаємодія, за допомогою яких у суспільстві авторитетно розподіляються цінності. При визначенні політичної системи було застосовано природничо-наукову терміно-

логію. Політична система — це вхід (вимоги) — конверсія (обробка інформації) — вихід (владні рішення) і зворотний зв'язок. Владні рішення, впливаючи на навколишнє середовище, створюють нові вимоги. Це і є зворотний зв'язок. Структурний функціоналізм дав змогу включити в поле порівняльного аналізу низку країн Азії, Африки і Латинської Америки.

У 1954 році група членів Еванстонського семінару об'єдналася в Комітет з порівняльної політології Американської дослідницької ради соціальних наук. Головою комітету став Габріел Алмонд. Американський політолог Сідней Верба так підсумував діяльність комітету: “Революція в порівняльній політології почалася з деяких сміливих принципів: бачити за описанням теоретично більш релевантні проблеми; бачити за одним фактом порівняння багато фактів; бачити за формальними інститутами управління політичні процеси і політичні функції; бачити за країнами Західної Європи нові держави Азії, Африки і Латинської Америки”. За спогадами Габріела Алмонда, діяльність комітету відзначала необхідність створення загальної науки, що розробляла б єдиний комплекс теоретичних проблем, який представляв би єдину методологію науки.

Фактично в цей час порівняльна політологія, потіснивши багато інших галузей політичної науки, стала ототожнюватись з усією дисципліною.

Перехід від вивчення традиційного до сучасного суспільства сприяв виникненню теорії модернізації. Власне кажучи, перехід від “традиційності” до “сучасності” і називають модернізацією (інколи в такому значенні використовується термін “розвиток”).

Друга половина 60-х років — не найкращий період у розвитку США і Західної Європи. Саме в цей час відбувалася в'єтнамська війна, яку безуспішно вів американських лідер, і політичний протест чорношкірих американців, які відстоювали свої громадянські права. Західноєвропейські країни стали свідками масових молодіжних заворушень. Країни “третього світу” дедалі рішучіше виступали проти застосування західної моделі розвитку.

Порівняльна політологія виявилася надто чутливою до зрушень, які відбулися в суспільній свідомості.

Під вогонь критики порівняльної політології потрапили її теоретичні підвалини: структурний функціоналізм, який, на думку опонентів, зосереджується на проблемі стабільності, виживання системи, виявився неспроможним дати аналіз конфлікту, що став серце-

виною політики; теорія модернізації. Як головний недолік теорії модернізації відзначався її євроцентризм, визнання єдино правильною європейсько-американську цивілізацію. Водночас політична практика свідчила, що взаємодія розвинутої “Півночі” і “Півдня”, який теж розвивається, не сприяє великомасштабній модернізації. Потрапляючи у “третій світ”, транснаціональні корпорації створюють там лише окремі модернізовані сектори економіки і соціальні прошарки, одночасно консервуючи найбільш архаїчні економічні уклади, стримують розвиток країни, що полегшує її експлуатацію, а в політичному плані сприяють не розвитку демократії, а встановленню вкрай реакційних режимів.

Зауважимо, що не все в цій критиці виявилось справедливим і витримало перевірку часом. Справді, структурний функціоналізм особливо наголошує на стійкості політичних систем. Але увага до соціальних змін йому теж властива. До того ж, саме в рамках структурного функціоналізму стає можливим вивчення “стрімких катастрофічних переходів” від одного соціального становища до іншого. Теорія “залежності” як альтернатива теорії модернізації, що однозначно приписувала Латинській Америці долю відсталого вочини диктаторів-“горил”, не підтвердилась політичною практикою 80-х років, коли в більшості латиноамериканських країн відбувся перехід від авторитаризму до демократії у повній відповідності з теорією демократії.

І все ж критика теоретичних підвалин порівняльної політології наприкінці 60-х років ввергла останню в глибоку кризу, яка тривала близько півтора десятка років. Криза примусила багатьох компаративістів зосередитися на розробці теоретичних основ методології і технічному аспекті застосування самого порівняльного методу.

У 70-х роках на перший план виходять дві взаємопов'язані теорії в галузі методології порівняльних політичних досліджень: теорія раціонального вибору і неонституціоналізм.

Теорія раціонального вибору прийшла в політологію з економічної теорії і соціології. Ця теорія не дотримується принципу складного і розгорнутого бачення соціальної системи (як це відбувається при структурному аналізі), всю свою увагу вона зосереджує на окремій ділянці соціальної діяльності (актор, діяч, суб'єкт). Основний постулат теорії раціонального вибору: суб'єкт (ним може бути як індивід, так і група) використовує найповнішу інформацію,

доступну в цей момент, ціною прийнятних затрат, щоб досягти власних цілей ціною найменших затрат. Основним досягненням теорії раціонального вибору вважається те, що вона зводить всю багатоманітність людської діяльності до деяких спрощених моделей — ігор — і в кожній з них визначає оптимальні для конкретних суб'єктів стратегії. Отримані результати, як правило, не тривіальні і використовуються для пояснення і прогнозування соціальних і політичних явищ.

Виникає необхідність встановити правила гри, які в умовах демократії визначаються конституцією і неформальними нормами політичного життя і знаходять своє втілення в інститутах. Підхід, який застосовує теорія раціонального вибору до проблематики порівняльної політології, називається неінституціоналізмом. У минулому увагу вчених привертало в основному правові аспекти державного устрою. Неоконституціоналізм розглядає парламенти, уряди, партійні системи як ті “зв'язуючі обмеження”, у рамках яких відбувається активна взаємодія політичних суб'єктів.

Новий теоретичний інструментарій відкриває перспективи для порівняльних досліджень, значення яких особливо зросло в 80-х роках, коли низка країн постала перед проблемою вибору оптимального демократичного устрою. Не випадково наука про переходи до демократії (“транзитологія”) широко використовує засоби теорії раціонального вибору.

На сучасному етапі теорія раціонального вибору і неінституціоналізм багато в чому визначають обличчя політичної науки. Та лише дослідницька практика покаже, наскільки спроможні претензії теорії раціонального вибору на методологічне лідерство в політології.

Незважаючи на відносну молодість, порівняльна політологія пройшла досить складний шлях розвитку. *Відбувся поступовий перехід від вивчення формальних інститутів правління до аналізу реальних політичних процесів.*

В Україні порівняльний (компаративний) метод набуває дедалі більшої популярності в межах вітчизняної школи порівняльної політології. На цьому етапі цю школу найповніше репрезентують наукові студії, засновані на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Використання цього методу дало можливість цілісно осягнути політичну систему сучасної України, показати трансформацію політичних систем в

країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи порівняно з тим, як відбувається цей процес в Україні. Вийшла друком низка колективних і одноосібних монографій.

1.2. Концептуальні засади сучасної порівняльної політології

Концептуальні засади сучасної порівняльної політології становлять такі поняття, як “політика”, “влада”, “державна” “національна держава”. Особлива роль у політичній компаративістиці належить порівняльному методу і базовому поняттю порівняльного аналізу — “національна держава”.

Нагадаємо, що *політика* є одним із ключових понять політичної науки. Політика — це сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів щодо використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх соціально значущих інтересів і потреб. Політика — це обмежене застосування влади. Вивчення політики — це вивчення природи, джерельних обмежень і механізму застосування соціальної влади в рамках цих обмежень.

Поняття політика, як правило, розуміється як боротьба за владу і здійснення влади. Політика має справу з розподілом цінностей, кількість яких обмежена. Коло осіб, які приймають безпосереднє рішення, є, як правило, невеликим і визначається поняттям “еліта”, тоді як парне до нього поняття “маси” позначає ту більшість членів суспільства, яка або взагалі відсторонена від прийняття рішень, або впливає на цей процес опосередковано.

Наступним провідним поняттям у політичних дослідженнях є *влада*. В політичній науці відомо понад 50 визначень цієї категорії. Найбільш характерні: влада — досягнення відповідних цілей, отримання намічених результатів; влада — особливого роду відносини між керуючим і керованим; влада — можливість прийняття рішень, які регулюють розподіл благ у конфліктних ситуаціях.

Влада буде ефективною за умови виконання наказу підвладним індивідом. Правильне розуміння влади неможливе без урахування позиції того, хто має підкорятись.

У міру ускладнення взаємовідносин соціальних груп і організацій, необхідності прийняття впорядкованих рішень у суспільстві виробляються відповідні регульовальні процедури, особ-

ливі рамки. У масштабах окремої країни (окремого макросоціального організму) роль таких рамок відіграє держава. *Держава* — єдиний регулятор законного застосування сили в межах даної території. Проте сила — це не стабільне джерело влади. Ефективно функціонує та і тільки та державна влада, якій вдається підтримувати в народі переконання, що існуючий лад найкращий для цього суспільства. Німецький соціолог і філософ Макс Вебер визначив таку владу як легітимну.

Зауважимо: держава лише тоді є державою, коли виправдана її претензія бути єдиним регулятором застосування сили іншими соціальними інститутами і приватними особами.

На політичній карті світу знаходимо понад 200 суверенних держав, які дістали міжнародне визнання. Серед сучасних держав далеко не всі є національними. Крім того, треба мати на увазі, що в деяких відношеннях (зростання міжнародної торгівлі, посилення транснаціональних корпорацій в економіці, створення регіональних політичних об'єднань ЄС) національна держава втрачає актуальність. І все ж у сучасному світі *національна держава*, як і раніше, залишається основною формою політичної організації, а в порівняльній політології національна держава розглядається як базова аналітична одиниця.

Способи порівняння, які застосовуються в соціальних науках, досить різноманітні. До провідних належать: порівняльно-зіставний метод, орієнтований на виявлення природи різнорідних об'єктів; історико-типологічне порівняння; історико-генетичне порівняння. Мистецтво компаративістики полягає в умілому використанні і комбінуванні всіх цих підходів. Проте в порівняльній політології переважно застосовується перший із них. Саме порівняльно-зіставний метод дає змогу теоретично послідовно здійснювати крос-національне порівняння (порівняння країн між собою), без якого політична компаративістика неможлива.

Проте несвідоме застосування порівнянь не створює компаративістської дослідницької практики, так само як дії за принципом “спроб і помилок”, за схожості, на перший погляд, з науковим експериментом такими не є. Специфіка порівняльних спеціальних наук полягає саме в тому, що порівняння виступає тут як метод, який дає можливість перейти від опису (що? коли? як?) до відповіді на більш фундаментальні питання: до пояснення і виявлення причинних (каузальних) зв'язків.

Потрібно ознайомитись з поняттями “політика”, “влада”, “держава”, “національна держава”, методологією порівняльного аналізу з огляду на те, що вони є необхідними концептуальними засадами і передумовою дослідження політичних процесів, політичних інститутів.

1.3. Політичні режими

Найважливіше місце серед політичних інститутів посідає політичний режим. *Політичний режим* — це вся сукупність явних або неявних моделей, які визначають форми і канали доступу до найважливіших управлінських позицій; характеристики суб'єктів, які мають такий доступ або позбавлені його; доступність суб'єктів стратегії боротьби за нього.

Це визначення широко використовується при побудові класифікацій політичних режимів. У сучасній літературі зустрічаємо різноманітні підходи до створення класифікацій політичних режимів.

Російський політолог Г. Голосов, автор підручника “Порівняльна політологія”, виділяє декілька критеріїв аналізу політичних режимів: їх відкритість і закритість, монолітність і диференційованість еліти, включення чи виключення мас з управління.

Виходячи з цих критеріїв, можна визначити три класичних типи політичних режимів. *Тоталітарний режим* (або тоталітаризм) — це державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна харизматична особистість (особиста диктатура), повний (тотальний) контроль держави над політичною, економічною, соціальною і духовною сферами. *Авторитарний режим* (авторитаризм) — державно-політичний устрій суспільства, за якого носієм влади є одна людина або група людей, режим монополізує владу і політику. Авторитаризм є перехідним від тоталітаризму до демократії. *Демократичний режим* — це такий державно-політичний устрій, за якого управлінські функції в суспільстві виходять з основного принципу — народ є джерелом влади.

Авторитаризм як феномен значно ширше представлений в історії людства, ніж демократія. І нині близько половини населення планети живе в умовах авторитарних режимів. Звідси теоретичне і практичне значення аналізу проблеми авторитаризму.

1. *Традиційний режим*: закритий, з монолітною елітою, виключаючий. Цей режим діє в Саудівській Аравії, більшості країн Перської

затоки. Закритість цих режимів виявляється в тому, що влада найчастіше успадковується, а інколи завойовується силою.

2. *Змагальна олігархія*: відкритий, виключаючий режим. Цей режим може існувати лише на пасивній соціальній базі, в умовах конкуруючих між собою економічних еліт. Цей режим був характерним для Англії у XVII – першій половині XVIII століття, а також для більшості латиноамериканських країн.

3. *Авторитарно-бюрократичний режим*: закритий, із диференційованою елітою, виключаючий. Його різновидом є військовий режим. Цей режим діє в Заїрі, Уганді, Чилі.

4. *Егалітарно-авторитарний режим (egalite – рівність (фр.), егалітаризм – ідеологія, яка долає політичну нерівність)*: закритий, з монолітною елітою, включаючий. Таку назву отримав політичний режим у СРСР, країнах, що стали на шлях соціалістичного розвитку. Важлива прикмета егалітарно-авторитарного режиму – злам відносин власності, що часто призводив до повного відсторонення землеробської і приватно-підприємницької еліти. Егалітарно-авторитарний режим впав у СРСР, країнах Центральної і Східної Європи, проте в суттєво модифікованому вигляді цей режим продовжує існувати у Китаї, а також у В'єтнамі, Північній Кореї, на Кубі.

5. *Авторитарно-інегалітарний режим (in – не; будується на ідеї нерівності)*: закритий, з диференційованою елітою, включаючий. Авторитарно-інегалітарний режим не прагне повної зміни форм власності, вступаючи в контакт з тими чи іншими економічно привелийованими прошарками; як правило, бере їх під захист, спрямовуючи політичну активність мас, що пробудилася, за “іншою адресою”.

Найдовше такий режим проіснував в Італії, де фашистська партія прийшла до влади в 1922 р. і втратила її лише після катастрофічної поразки країни у Другій світовій війні. Лідер італійських фашистів Беніто Муссоліні висунув тезу: гноблення італійських робітників італійськими капіталістами поступається перед тим гнобленням, якого зазнає “нація-пролетарка” від іноземних держав.

В основі ідеології націонал-соціалізму, що її пропагував у Німеччині Адольф Гітлер, лежала “расова теорія”, яка ранжувала нації за ступенем повноцінності і приписувала саме німцям (“арійцям”) роль майбутніх господарів світу. На шляху до здійснення цієї мети стояли “расово неповноцінні нації”, і насамперед євреї, які встановили контроль над англо-американським капіталом, господарювали у Франції і визначили Німеччину як наступну жертву. На думку А. Гітлера, ко-

мунізм також був вигадкою євреїв, адже він протиставляв окремі класи арійського суспільства один одному і тим самим послабив їх волю.

Авторитарно-інегалітарні режими дістали поразку в Другій світовій війні. Доля Гітлера і Муссоліні спіткала їх численних прибічників у Західній і Східній Європі. Чи означає це, що авторитарно-інегалітарні режими остаточно відійшли в минуле? Переважна більшість існуючих у світі урядів заявляє про свою демократичну природу, хоча ці декларації у багатьох випадках не відповідають реальному стану речей.

1.4. Демократія: форми й моделі

Як відомо, термін “демократія” в перекладі з грецької (*dimos* — “народ”, *kratos* — “володарювання”) означає “народовладдя”. У політології вирізняють такі ознаки демократичного режиму: ефективна політична участь громадян; їх рівність щодо процесу прийняття рішень; можливість отримувати достовірну політичну інформацію; можливість контролю громадян за політичним порядком денним. Політичну систему, яка відповідає цим критеріям, можна назвати формою демократії.

Історично первинною формою демократії вважається класична демократія, яка виникла в V ст. до н. е. в деяких містах-державках (полісах) Греції. Характерними рисами демократії були: по-перше, вона поширювалася лише на вільних громадян (політичних прав не мали раби, іноземці, жінки); по-друге, ця форма правління практикувалася переважно в невеликих містах, розміром із сучасний районний центр, що давало можливість виносити найважливіші питання політичного життя на розсуд народних зборів і вирішувати їх голосуванням.

В середні віки демократична організація не була відома. Існуючі тоді міські республіки були олігархічними. Рішення фактично приймали вузьким колом заможних купців і цехових майстрів.

Передумови сучасної ліберальної демократії почали складатися в Західній Європі лише в XVII ст. з появою ідеї і практики конституціоналізму, зокрема з появою ідеї “розподілу влад” і виникненням двох форм правління — парламентської і президентської систем.

Важливою особливістю ліберальної демократії є те, що право більшості урівноважується різними обмеженнями застосування влади і дозволяє поважати та враховувати запити меншин. Громадянські права за ліберальної демократії надаються практично всім, здатним нести відповідальність за свої дії.

Процес демократизації політичних режимів був нерівномірним. Вирізняють чотири хвилі демократизації.

“Перша хвиля” демократизації — найтриваліша. Спостерігалася протягом усього XIX і досягла свого піку в 20-х роках XX ст. У 1930 р. кількість ліберальних демократій досягла 21: США, Велика Британія і три її домініони, 14 європейських країн, Коста-Ріка і Уругвай. За цією хвилею стався відкат, пов'язаний із розповзанням “коричневої чуми” Європою. Поразка Німеччини та Італії у Другій світовій війні сприяла відновленню демократії у більшості країн Західної Європи.

“Друга хвиля” демократизації відбулася на межі 40-50-х років, коли вибір на користь цього режиму здійснила відразу низка країн, які здобули політичну незалежність. Проте вже наприкінці 50-х років починається новий відкат.

“Третя хвиля” демократизації наймогутніша, почалася у 80-х роках і поклала край егалітарно-авторитарним режимам спочатку в країнах Латинської Америки, а потім Азії та Африки.

“Четверта хвиля” демократизації пов'язується з постсоціалістичною трансформацією в країнах Центральної і Східної Європи і в колишньому Радянському Союзі. Слід звернути увагу на те, що в Східній Європі і на Балканах, за винятком Югославії, після відторгнення соціалістичного устрою до влади прийшли переважно ті сили, які перебували поза правлячими режимами, тоді як в Росії, в більшості колишніх союзних республік (виняток становлять країни Балтії) владні посади посіли представники партійної, комсомольської радянської номенклатури.

У сучасній політичній науці вся різноманітність демократичного процесу зведена до низки теоретичних конструкцій, або моделей демократії. Отже, моделі демократії.

1. *”Протективна” демократія*, або захисна. Прибічники цієї моделі демократії — Томас Гоббс, Джон Локк, Шарль Луї Монтеск'є вбачали сенс демократії у тому, що вона убезпечує громадян як від сваволі влади, так і від беззаконних дій приватних осіб, а також проголошує рівність усіх перед законом. Інституціональною ри-

сою демократії є регулярні вибори. Принципово важливою для цієї моделі демократії є ідея про відокремлення держави від громадянського суспільства, що мало на увазі невтручання влади в різноманітні сфери суспільного життя і насамперед в економіку. Умовами “протективної демократії” є приватна власність і ринкова економіка.

2. *Демократія, що розвивається*. На думку Ж.-Ж.Руссо, прихильника цієї моделі демократії, головним недоліком усієї попередньої політичної теорії було нехтування моральними аспектами влади і її використання. Демократія — не лише державний механізм, а й засіб удосконалення людей, розвитку їх здібностей. Руссо виступав за пряму демократію. Участь усіх громадян у законодавчій владі виключає прийняття рішень, які б були їм не вигідні. Багато в чому погляди французького мислителя були утопічними, проте були і до цього часу є важливим інтелектуальним імпульсом для моделювання кращого політичного устрою.

3. Модель “*відмирання держави*”. Автор цієї моделі Карл Маркс пов’язував свободу з припиненням економічної експлуатації одним із правових агентів, яким, на його думку, є держава. “Справжня демократія” — це бездержавний лад, у якому державне управління поступається місцем самоврядуванню. Такого ладу можна досягти лише шляхом соціальної революції, яка знищує приватну власність. Протягом тривалого часу діятиме диктатура пролетаріату, головне завдання якої — створити умови для самоліквідації, відмирання держави. Це піраміда виборних органів, в основі якої лежать народні збори (тобто пряма демократія). Усі посадові особи — не просто виборні, але й можуть бути відкликані у будь-який час.

Зауважимо: радянська влада, яка проектувалася В. Леніним і реалізована Й. Сталіним, у своєму реальному функціонуванні помітно відрізнялася від Марксової моделі, проте це не відкидає Маркса як теоретика демократії.

4. “*Змагальний елітизм*”. Основоположники “змагального елітизму” Макс Вебер, Йозеф Шумпетер надавали демократії суто технічного значення і вважали її методом відбору найбільш талановитої і компетентної володарюючої еліти, спроможної взяти на себе відповідальність як за законодавство, так і за адміністрування. Ця модель передбачає сильну виконавчу владу, досить жорсткий контроль правлячої партії за парламентом, незалежно від політичного

устрою, компетентну бюрократію. Масам відводиться лише участь у виборах.

5. *“Плюралістична” демократія.* Прихильники цієї моделі демократії Девід Трумен, Роберт Даль вбачають основне значення демократії в захисті прав меншинств. Суспільство — це сукупність численних малих груп, кожна з яких прагне задовольнити власні інтереси. Уряд виступає як посередник у складних процесах взаємодії цих груп. Основний недолік опоненти цієї моделі вбачають у тому, що вона надає організованим групам надто великого значення і недооцінює можливість концентрації влади в руках наймогутніших з них (так званий “корпоративізм”).

6. *“Легальна” демократія.* Ця модель демократії, прихильниками якої є Фрідріх Хайєк, Роберт Нозік, кореспондується з моделлю “протективної” демократії. Її основний принцип — закон повинен бути вище волі народу. Як і “протективна”, “легальна” демократія передбачає відокремлення держави від громадянського суспільства (особливо в економіці). В економічному плані модель “легальної” демократії співвідноситься з неоліберальною моделлю, прибічники якої виступають за повернення до “вільної конкуренції” і необмеженого панування ринкових сил.

7. *“Партиципаторна” демократія.* Англійське слово *participent* означає участь. Саме в цьому автори цієї моделі (Нікос Пулантцас, Керолл Пейтмен, Бенджамін Барбер) бачать ключ до формування нового типу громадянина, що є компетентним, зацікавленим у розв’язанні проблем усього суспільства та поєднує відчуття індивідуальності з колективізмом. Для досягнення цієї мети необхідно створити осередки самоврядування на місцях (у тому числі на виробництві). “Партиципаторна” демократія стала прапором “нових лівих” і до сьогодні привертає увагу альтернативних політичних сил на Заході.

Наголосимо, що названі моделі демократії пов’язані між собою і відображають її реальні форми. Моделі демократії — це ціннісні, насичені теоретичні конструкції, і деякі з них безпосередньо були виправданням відповідних політичних практик. Через те користуватися ними в порівняльних політичних дослідженнях необхідно з край обережно.

1.5. Зацікавлені групи

Проблема зацікавлених груп — одна з найдавніших в історії політичної думки. Було помічено, що всі без винятку уряди зазнають впливу з боку груп осіб, які переслідують власні цілі. Оцінювалося це по-різному.

Родоначалником теорії зацікавлених груп вважається американський учений Арнольд Бенглі. Його книга “Процес правління. Вивчення суспільних тисків” вийшла друком у 1908 р. Упродовж 20 років вона залишалася майже непоміченою. І лише в 30-х роках ця книга і проблема зацікавлених групи стали одними із основних об’єктів уваги політичної науки.

Американський президент Вудро Вільсон зазначав, що уряд США — це всиновлена дитина особливих інтересів. Йому не дозволяють мати власну волю. Джеймс Медісон — один з авторів Конституції США — стверджував, що “зацікавлені групи — це один з найважливіших елементів демократичного процесу, вони не лише не підривають представницького ладу, але допомагають йому ефективніше впоратися зі своїми завданнями”. Прибічником такого підходу до зацікавлених груп був і Джон Кеннеді.

Класифікація зацікавлених груп. *Зацікавлені групи* — це групи осіб, які хочуть впливати на процес прийняття рішень з тих чи інших питань, але не прагнуть встановити цілковитий політичний контроль над державою. Іншими словами, зацікавлені групи домагаються впливу на людей влади, але не просують людей до влади, в усякому разі, офіційно. Цим вони відрізняються від політичних партій, для яких захоплення і утримання влади є головним завданням.

Є різні підходи до класифікації зацікавлених груп. Так, Жан Блондел виділяє два “чистих типи” зацікавлених груп: а) обцинні — належать до відповідної обцини і б) “асоціативні”, групи, які створюються для впливу на вирішення відповідної проблеми. Реальні зацікавлені групи розміщуються між двома “чистими типами”.

1. *Групи “за звичаєм”*. У країнах третього світу політики використовують владу для надання рідним і близьким прибуткових посад, привілеїв. В індустріально розвинених країнах роль цих груп відносно невелика, за винятком хіба що католицької церкви, яка впливає на різноманітні аспекти повсякденного життя віруючих — від політичних пристрастей до суто інтимної сфери. Католицька церква створює залежні від неї зацікавлені групи: клерикальні профспілки і навіть

католицькі партії. Ватикан у разі потреби може чинити могутній тиск на такі країни, як Італія, Ірландія, Польща.

2. *Інституційні групи*. Це – внутрішньобюрократичні, внутрішньо-армійські, внутрішньопартійні клани, які виступають посередниками між державою і суспільством. Найбільш характерний приклад – групи військових і військово-промислового комплексу в середині владно-державного апарату.

3. *Групи “захисту” й “підтримки”*. Групи “захисту” – це профспілки, підприємницькі асоціації. Групи “підтримки” прагнуть досягти визначених, суворо обмежених цілей. Це – екологічні рухи, антивоєнні організації, ліги “за” і “проти” абортів та антипорнографічні союзи.

Канали і джерела впливу. Насамперед це безпосередній тиск на державні інститути, формування для цього сприятливого соціального клімату. Часто зацікавлені групи бувають безпосередньо представлені у владній еліті, але в цьому разі змушені маскувати свої інтереси. Ще один канал, який має назву “зв’язки з елітою”, полягає в тому, щоб мати гарні стосунки з представниками владних органів, політичних партій. Сила зацікавлених груп різко збільшується за наявності зв’язків із засобами масової інформації. Джерело впливу: легітимність груп, наявність санкцій, які можна використати для тиску на урядові структури, доступні для груп політичні ресурси і фінансові можливості, в тому числі і для підкупу можновладців. Американський політолог Джозеф Лапаломбара наводить слова, якими називаються хабарі в різних країнах: в Азії – “бакшиш”, в Італії – “ла бустарелла” (маленький конверт), в Африці – “поштовх”, в Індії – “швидкі гроші”, в Єгипті – “чашечка чаю”, в Росії – “взятка”.

Зацікавлені групи і ліберальна демократія. У ХХ ст. у рамках сучасної політичної науки сформульована теза про сумісність групових тисків на владу з самою системою ліберальної демократії при одночасному застереженні щодо абсолютизації такого тиску. По-перше, відзначалась економічна неефективність політики, спрямованої виключно на задоволення запитів зацікавлених груп. По-друге, констатувалася нерівність можливостей окремих зацікавлених груп. По-третє, зацікавлені групи не сприяють проведенню активної соціальної політики.

Найбільш серйозний виклик основам ліберальної демократії багато дослідників вбачають у так званому *корпоративізмі*. Термін прийшов із політичного лексику італійського фашизму: саме так Мус-

соліні і його прибічники називали устрій, який хотіли створити у своїй імперії. Держава — це система корпорацій, кожній з яких надається монополія на представництво певної групи суспільства. Натомість корпорації (профспілки, молодіжні, жіночі організації тощо) мають контролювати своїх членів і підтримувати їхню лояльність до режиму.

У сучасних індустріальних країнах активно обговорювалася проблема негативного впливу корпоративізму. Політологи дійшли висновку, що в одних суспільствах корпоративізм може бути злом, в інших — благом. В індустріально розвинених країнах періоди корпоративізму перегукуються з періодом “вільного підприємництва”.

Вплив зацікавлених груп на політику суттєво залежить від того, який режим існує в країні. Ліберальна демократія надає їм широке поле легальної діяльності. Авторитарні режими примушують зацікавлені групи маскувати свої справжні цілі і використання незаконних засобів для їх досягнення. Зацікавлені групи — це невід’ємна частина політичного життя будь-якого суспільства, і думка про їх повне викорінення є утопічною.

1.6. Політичні партії і вибори

Відмінність між зацікавленими групами і політичною партією очевидна: партія прагне оволодіти і утримати контроль над державними інститутами. Політичні партії — це один з небагатьох інститутів, зародження яких нерозривно пов’язане з генезою ліберальної демократії.

Отже, *партія* — це добровільна асоціація виборців, яка прагне контролювати уряд шляхом завоювання влади на виборах і оволодіти в результаті цього офіційними установами.

Функції і класифікація партій. По-перше, це функція з’єднувальної ланки між правлячими і тими, ким управляють; по-друге, партії виконують функції акумуляції соціальних інтересів; по-третє, важливою функцією партії є постановка колективних цілей для всього суспільства; по-четверте, партії займаються рекрутуванням володарюючої еліти і сприяють її політичній соціалізації і, нарешті, п’яте, — партії здійснюють важливі функції референтних груп для своїх прихильників.

За критерієм внутрішньопартійних структур партії класифікуються як масові, які відрізняються численністю свого складу, і кадрові, або об'єднання так званих нотаблів (відомі люди, вправні організатори виборчих кампаній, фінансисти) з метою підготовки виборів і підтримання контактів з обраними представниками. За критерієм організаційного устрою партії поділяються на партії-комітети (асоціації нотаблів); партії-секції (мають широку мережу місцевих організацій); партії-ланки (яким властива ще більш жорстка структура); партії-міліції (воєнізована структура, єдиноначальне керівництво). Важливим параметром внутрішньої структури політичних партій є фракції, які діють або за принципом клієнтели (фракція, очолювана одним із членів вищого партійного керівництва), або за принципом ідеологічної спільності.

Класифікація партійних систем. Поняття партійної системи відображає спосіб взаємодії партій під час боротьби за владу. Давнім критерієм, який використовується при класифікації партійних систем, є кількісний.

За кількісним критерієм виділяють однопартійні системи, властиві головним чином авторитарним режимам; двопартійні системи, коли одна з двох партій має більшість у парламенті і створює уряд самостійно; багатопартійні системи, при яких створюється коаліційний уряд.

Порівняльний аналіз двопартійних і багатопартійних систем свідчить про перевагу двопартійної системи. Двопартійна система сприяє поступовому пом'якшенню ідеологічних конфліктів між партіями і їх поступовому переходу на більш помірковані позиції; дозволяє партії, що перемогла, сформувавши уряд, який не піддається кризам; порівняно легко забезпечує вибір при голосуванні; дає змогу наблизитися до ідеалу відповідального правління.

При цьому слід мати на увазі, що двопартійність існує в невеликій кількості країн, зокрема у США, Великій Британії, Новій Зеландії і деяких карликових державах.

Стійкість партійних систем. Щоб досягти успіху на виборах і отримати доступ до уряду, партія має діяти якомога більш прагматичніше. Такий тип політики призводить до "розмивання" конкретних цілей, крім завоювання і утримання влади будь-якою ціною. Ця логіка названа логікою "всіх-хапальної партії".

Вибори. Аналіз партійних систем не був би повним без розгляду кола проблем, пов'язаних з виборами: адже вибори являють собою основну арену міжпартійного змагання.

В умовах авторитаризму голосування має, як правило, одностайний характер. Проте вибори проводяться регулярно, адже виконують роль соціальної мобілізації і легітимації режиму. Це добре розумів Сталін, котрий перетворював вибори в галасливі пропагандистські кампанії, які вихваляли партію і особисто “улюбленого” вождя. І навіть в умовах авторитарних режимів виборці можуть використати вибори для ілюстрації своїх прав. Отже, поширений скептицизм з приводу виборів без вибору не завжди виправданий.

В умовах ліберальної демократії вибори є основним механізмом передачі влади і виконують цю функцію систематично.

Виборчі системи. Виборчі системи мають різні класифікації, однак виділяються три основні: мажоритарна, пропорційна і змішана.

Мажоритарна система. Завдяки їй перемагає той кандидат, який отримав у виборчому окрузі встановлену законом (абсолютну або відносну) більшість голосів. При застосуванні абсолютної більшості обраним вважається той кандидат, який набрав понад 50 відсотків голосів, а відносної — той, хто випередив за кількістю голосів усіх своїх суперників. Мажоритарна виборча система є найдавнішою серед виборчих систем, прийнята в 76 країнах світу. Система застосування абсолютної більшості діє у Франції, Еквадорі, відносної більшості — у Канаді, Великій Британії та інших країнах.

Пропорційна виборча система — виборча система, згідно з якою депутатські мандати розподіляються між списками кандидатів від політичних партій (коаліцій) пропорційно до кількості голосів, отриманих кожним із цих списків. Розрізняють пропорційні виборчі системи із “жорсткими” (виборці голосують за список у цілому), “напівжорсткими” (виборець може проголосувати як за списком у цілому, так і віддати перевагу одному з кандидатів), та “м'якими” (виборець голосує не тільки за список у цілому, а й обов'язково віддає перевагу (преференцію) конкретному кандидату із цього списку). Пропорційна виборча система виникла на початку ХХ ст. і сьогодні застосовується у 48 країнах світу, переважно в Європі. При застосуванні цієї виборчої системи виборчі округи переважно збігаються з межами адміністративно-територіальних утворень, або вся територія держави становить єдиний загальнонаціональний округ (Росія, Португалія, Ізраїль). В деяких країнах введений так званий “бар'єр” — мінімальний відсоток голосів, який має отримати список, щоб кандидати з цього списку отримали депутатські мандати. Розмір “бар'єру” — від 1 відсотка (Ізраїль) до 5 відсотків (Швеція, ФРН) та навіть 10 відсотків (Туреччина).

Змішана виборча система є тією чи іншою комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем. Класичним прикладом є виборча система у Німеччині, де 50 відсотків Бундестагу обирається за земельними партійними списками на основі пропорційної системи, а інші 50 відсотків — на основі мажоритарної системи відносної більшості. Німецький досвід запозичили Росія, Болгарія, Литва, Румунія, Грузія.

Таким чином, вибори є цивілізованою, правовою формою завоювання й оновлення влади, приведення її структур та діяльності у відповідність до вимог життя. Що стосується політичних партій, то, як уже зазначалося, немає інституту, який би успішніше виконував три найважливіші функції: передача влади, політична мобілізація мас і легітимація існуючих режимів.

1.7. Форми державного управління та державного устрою

Обов'язковою прикметою конституційної влади є розмежування владних повноважень по горизонталі. Йдеться про парламентську і президентську системи державного управління. Парламент — це численний за складом виборний орган, члени якого рівні за статусом. Президент — виборна посадова особа, яка представляє всіх громадян держави. (“Колективне президентство” існує лише у Швейцарії).

Парламент в лексиконі політиків, термінології конституційного права визначається як “законодавча влада”. Парламент — найвищий виборний законодавчий орган, що здійснює представництво основних соціальних та політично активних груп населення. У деяких країнах парламенти мають специфічні назви: *конгрес* у США, *кортеси* — в Іспанії, *стортинг* — у Норвегії, *сейм* — у Польщі, *кнесет* — в Ізраїлі, *альтинг* — в Ісландії та ін. Уперше парламент було створено в Іспанії (930 р.) та в Англії (1215 р.) як орган станового представництва. Розрізняють одно- та двопалатні парламенти. Останні мають верхню та нижню палати. Верхня (палата лордів у Великій Британії, сенат у США, Франції, Італії та ін.), як правило, представляє складові частини території країни.

Парламентські системи існують як в конституційних монархіях, так і в багатьох республіках. Основою цих систем є взаємозалежність парламенту і виконавчої влади. Остання формується законодавчими

зборами і несе перед ними відповідальність. Парламент наділений правом вотуму недовіри. Принциповою особливістю парламентаризму є розподіл ефективного і церемоніального керівництва. Перше здійснюється “командою” міністрів на чолі з прем'єром, яка відповідальна перед парламентом, друге покладено на формального главу держави. Як кажуть у Великій Британії: “Королева царює, а не править”.

До речі, у Великій Британії і в Японії монархи є символами національної єдності і об'єктами сильного національного тяжіння для більшості населення. Скандинавські країни часто називають “велосипедними” монархіями. Королі і королеви там не цураються цього скромного засобу пересування.

В основу класифікації парламентів покладено відносини представницьких зборів із виконавчою владою. *Домінуючі парламенти* відіграють провідну роль в національному політичному житті, формуючи і жорстко контролюючи виконавчу владу. Прикладом може бути сучасний італійський та ізраїльський парламенти. Невідворотними при цьому стають урядові кризи. *Автономні парламенти* в основному контролюють законодавчий процес, але вони не мають достатніх повноважень для “повалення” виконавчої влади — Конгрес США, шведський риксдаг. *Обмежено автономні парламенти*. У Великій Британії з її двопартійною системою контроль фракції більшості над урядом забезпечує їй сильні позиції в парламенті. *Підкорені парламенти*. Тут виконавча влада переважає над парламентом повністю. *Повністю підкорені парламенти*. За всю історію Верховної Ради СРСР до 1987 року не було жодного випадку, коли б хто-небудь проголосував проти “пропозицій” союзного уряду.

Функції парламенту зводяться до чотирьох головних: легітимації, представництва, рекрутування і соціалізації еліти, впливу на виконавчу владу і контролю над нею. Спроможність парламенту впливати на виконавчу владу і контролювати її залежить від його професіоналізму.

Сучасний парламент здебільшого нічого не ініціює сам, проте жоден з нині існуючих інститутів не здатен успішніше виконувати відповідальні завдання, ніж парламент — примусити політиків і бюрократів діяти, поєднуючи рішучість з відповідальністю.

Президентську систему правління визначають всенародні вибори глави держави — президента; президент визначає склад уряду і керує

його діяльністю; президент має значні повноваження у сфері законодавства; терміни перебування при владі як президента, так і парламенту жорстко фіксовані і не залежать один від одного. Президентська система застосовувалася у багатьох країнах світу. За класичний приклад до останнього часу вважалося президентське правління у США.

Президентсько-парламентська система. Інституційні характеристики цієї системи частково збігаються з основними прикметами “чистого” президентства: прямі вибори президента всенародним голосуванням; право президента призначати і звільняти членів уряду; наявність у президента відповідних законодавчих повноважень. До цього, втім, додаються характеристики, які зовсім відсутні у системі президенціалізму. Це відповідальність уряду перед парламентом, що виражається в можливості вотуму недовіри і права президента розпустити парламент. Установлена конституцією 1993 р. інституційна схема Росії багато в чому близька до президентсько-парламентсько-го устрою.

Прем'єрсько-президентська система, як і дві попередні, характеризується всенародним обранням президента, наявністю у президента значних повноважень, в тому числі розпустити парламент і призначити нові вибори. Відмінність полягає в тому, що прем'єр-міністр і кабінет міністрів відповідальні тільки перед парламентом. Правда, і за цієї системи президент може мати право пропонувати кандидатури на міністерські посади, але зміщати прем'єр-міністра і міністрів права не має. Прикладом прем'єрсько-президентської системи є П'ята Республіка у Франції.

Виконавча влада. Виконавча влада є історичним ядром будь-якої форми правління. Парламенти, бюрократія, конституційні суди виникли пізніше — спочатку для допомоги виконавчій владі, потім — щоб бути їй противагою.

Функції і різновиди виконавчої влади. Головне завдання виконавчої влади — керівництво, управління загальними справами суспільства. Виконавча влада має відповідні функції для вирішення цього завдання: вона визначає основні напрями політики держави; пильнує перетворення в життя накреслених планів; мобілізує маси і правлячу еліту на підтримку політики, що проводиться; здійснює церемоніальне керівництво; керівництво в умовах кризи (війна, стихійне лихо), коли виконавча влада законодавчим шляхом здобуває необмежені повноваження.

Принципово важливим для визначення двох типів виконавчої влади (конституційної і неконституційної) є поняття конституції. Античні мислителі називали конституцію “політичним устроєм держави”. Нині конституція — це основоположний документ, який регламентує устрій держави і гарантує основні права громадян. У XX ст. такі документи прийняті у більшості країн світу. У Великій Британії, Новій Зеландії, Ізраїлі документально оформлені конституції з тих чи інших причин відсутні.

Наявність конституційних обмежень в застосуванні влади визначає виконавчу владу як конституційну. Шокуючий приклад чинної конституції племені Ойо в Йорубаленді (західна Нігерія): коли царьок цього племені втрачає довіру підданих, ті посилають йому в подарунок яйце папуги. Після цього він має покінути з собою.

Виконавча влада, що діє без будь-яких обмежень, не є конституційною. Ця влада є результатом військових антидемократичних переворотів і існує, як правило, в країнах з низьким рівнем соціально-економічного розвитку. Вищий розвиток країни примушує абсолютну виконавчу владу турбуватися про свою легітимність.

Бюрократія. Класичною вважається теорія бюрократії, розроблена Максом Вебером. На його думку, бюрократія — це необхідний елемент раціонально-правової влади, що є продуктом соціального і політичного розвитку європейської цивілізації. Бюрократична організація характеризується: ефективністю; суворю ієрархізацією влади; чітко зафіксованою системою правил; безособистністю адміністративної діяльності.

Є різні принципи організації адміністративного апарату: підрозділи створюються для виконання відповідних завдань, обслуговування різноманітних регіонів; створюються відомства, які спеціалізуються по окремих групах населення.

Найважливішою характеристикою адміністративної структури є рівень її централізації. Цей рівень невисокий у федеративних утвореннях (США, ФРН), вищий в унітарних державах (Велика Британія, Франція).

Адміністративне рекрутування. Головний критерій для просування по службі у бюрократичній системі — особисті заслуги. Механізм рекрутування включає спосіб відбору на вищі посади, наявність перспектив росту, професійність. За соціальним походженням бюрократи в умовах ліберальної демократії — майже завжди вихідці з економічно привілейованих прошарків населення.

Основний тягар контролю над бюрократією лягає на виконавчу владу, президентів, глав уряду. Необхідність контролю зумовлена тим, що покинутий сам на себе адміністративний апарат починає виявляти свої найгірші якості: негнучкість, неефективність, манію втаємниченості. У США є популярний вислів: державний службовець — державний для простих людей, а по суті — слуга диявола. Рівень і ефективність контролю визначається трьома основними факторами: часткою політичних призначенців на адміністративні посади, нормами відповідальності за прийняті рішення, використанням міністерських радників.

Армія у багатьох відношеннях схожа на бюрократію: це також крита, ієрархічно організована корпорація державних службовців. Так само, як і бюрократія, армія потребує політичного контролю: офіцери і генерали далеко не завжди правлять, але у них завжди є зброя, яку вони можуть використати для захоплення влади.

Розрізняють три моделі громадянського контролю над армією. Традиційна: ґрунтується на єдності основних цінностей панівної та військової еліт; ліберальна: жорстке обмеження повноважень володарюючої і військової еліт стосовно одна одної. Мао Цзедун з цього приводу висловлювався так: “Гвинтівка породжує владу. Але наш принцип полягає в тому, що партія спрямовує гвинтівку, а гвинтівка не повинна спрямовувати партію”.

Якщо жодна з цих моделей контролю не спрацьовує, військовий переворот стає практично невідворотним. В країнах третього світу саме військовий переворот є одним з механізмів передачі влади.

Судова влада. Незалежність суддів в умовах ліберальної демократії забезпечується механізмом їх обрання чи призначення: загальним голосуванням — деякі північноамериканські штати; вибори парламентом — більшість країн Латинської Америки; призначенням главою виконавчої влади — у Великій Британії; через кооптацію — в Італії, Туреччині. За “зразкової поведінки” судді займають свою посаду довічно.

У деяких країнах судова влада наділена спеціальними повноваженнями щодо охорони конституційного ладу. Найпотужнішим у світі є Верховний суд США. Один американський діяч відзначив: “Ми живемо за конституцією. Але конституція — це те, що говорять судді”. В умовах ліберальної демократії судова влада відіграє провідну роль у підтримці стабільності конституційного ладу.

Найважливіша проблема — домогтися відповідальності владних інститутів перед суспільством. Єдиний шлях до її розв’язання — більша відкритість державного управління.

Засоби масової комунікації і політика. Політичне значення засобів масової комунікації в сучасному світі очевидне. У науці про комунікації сьогодні домінують три теорії: теорія масового суспільства, марксизм, структурний функціоналізм.

Теорія масового суспільства започаткувала інтерпретацію преси як найбільш стійкого і надто важливого фактора розподілу влади в суспільстві. З радикальної позиції масове суспільство розглядається як вираз величезної концентрації влади в руках правлячих еліт, що цинічно експлуатують культурні запити мас, інтенсифікують і стандартизують особистості засобом їх поневолення. У межах поміркованої версії агентом становлення масового суспільства виступають засоби масової комунікації, які надають людям бачення їх власного місця в суспільстві, сприяють їх пристосуванню до виконання запитів еліти.

Класичний марксизм розглядає засоби масової комунікації як засоби виробництва, що перебувають у власності буржуазії, яка використовує їх для здобуття прибутку та ідеологічного контролю над трудящими шляхом нав'язування їм відповідного комплексу уявлень. В сучасних умовах теорія марксизму трансформувалася в поняття “індустрія культури” як головний механізм класового панування і підкорення.

Структурний функціоналізм має неупереджене бачення засобів масової комунікації, нейтральними за своєю суттю, які можна використати на благо людини і на лихо їй. Доки ідеал свободи слова визначається суспільством, завжди зберігається надія на його здійснення.

Сутність конституційного державного устрою полягає в розмежуванні повноважень між окремими органами влади. Унітарна держава — це держава, в якій повнота влади за конституцією належить центральному уряду. Федеративний державний устрій розмежовує владу “по вертикалі”, дозволяючи суб'єктам федерації приймати остаточні рішення з відповідного кола питань. Такі держави називаються федераціями. Федерації бувають конгруентними (суб'єкти федерації схожі один на одного за соціальними і культурними характеристиками) і неконгруентними (суб'єкти федерації різняться один від одного). Конфедерація — це тісний союз держав, які залишаються незалежними суб'єктами міжнародного права (Приклад конфедерацій — Європейський Союз, СНД). Конфедерації, як правило, нестійкі і з часом або розпадаються, або еволюціонують в напрямі федерації (США, Швейцарія).

“Третя” та “четверта” хвилі демократизації перевели питання про інституційну структуру влади з розряду академічних у фокус політичного життя багатьох країн. Країни Південної Європи, які перші вступили на шлях демократизації (Греція, Іспанія і Португалія), кінець-кінцем схилились до парламентаризму. В Латинській Америці “нові демократії” від Гватемали до Аргентини зберегли свою відданість президентській системі. У Центральній та Східній Європі Болгарія, Польща, Литва, Румунія і Словаччина зробили вибір на користь президентських систем. А Албанія, Угорщина, Чехія, Латвія і Естонія — на користь парламентаризму. Ті чи інші варіанти сильної президентської влади обрали й інші країни колишнього соцтабору. У багатьох з них президентська система слугує ширмою, за якою ховається авторитаризм.

Короткі висновки.

1. Порівняльна політологія як відособлена частина політичної науки сформувалась у 30–40-х роках ХХ століття. Виникнення порівняльної політології як самостійного напрямку політичної науки зумовлене суттєвими змінами у світоустрої і необхідністю розширення географічних меж політичної науки.

2. Порівняльна політологія пройшла досить складний шлях розвитку. Відбувся поступовий перехід від вивчення формальних інститутів правління до аналізу реальних політичних процесів. В Україні порівняльний (компаративний) метод набуває дедалі більшої популярності в рамках становлення вітчизняної школи порівняльної політології.

3. Концептуальну основу сучасної порівняльної політології становлять такі поняття політичного аналізу, як “політика”, “влада”, “держава”, “національна держава”. Особлива роль у політичній компаративістиці належить порівняльному методу.

4. Центральне місце серед політичних інститутів посідає політичний режим. Політична історія людства переконливо свідчить, що політичний устрій суспільства розвивається від тоталітарного через авторитарний до демократичного режиму. Людство виробило різноманітні моделі демократії, громадянські інституції (політичні партії, зацікавлені групи), які сприяють розвитку демократичних засад управління суспільством.

5. Важливим принципом цивілізованого політичного устрою є розподіл функцій законодавчої, виконавчої і судової влади. Кожна з них має різновиди своїх інституцій і відповідні функції. Безперечно роль

у демократизації суспільно-політичного устрою відіграють засоби масової інформації.

Контрольні питання

1. Які обставини зумовили виникнення порівняльної політології як окремого напрямку політичної науки? Дайте характеристику етапам розвитку і сучасному стану порівняльної політології.
2. Визначте концептуальні основи сучасної порівняльної політології.
3. Які типи політичних режимів вам відомі?
4. Охарактеризуйте головні моделі демократії.
5. Що ми вкладаємо у зміст понять “зацікавлені групи”, “політичні партії”?
6. Дайте визначення мажоритарної, пропорційної та змішаної систем виборів.
7. Дайте визначення головних гілок влади (парламенти, органи виконавчої влади, судова влада), засобів масової комунікації.
8. Охарактеризуйте форми державного управління та форми державного устрою.

Література

1. *Голосов Г. В.* Сравнительная политология: Учеб. — 2-е изд., перераб. и доп. — Новосибирск: Изд-во Новосиб.ун-та, 1995. — 207 с.
2. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія. — К.: Видав. центр “Академія”, 1999. — 240 с.
3. *Михальченко Н. И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Институт социологии НАНУ, 2001. — 440 с.
4. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти.* — К.: Парламентське вид-во, 2002. — 327 с.

5. *Політологічний* словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./ За ред М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.
6. *Політологічний* енциклопедичний словник: / За ред. Ю.С.Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка — К.: Генеза, 2004. — 236 с.
7. *Ребкало В. А., Шкляр Л. Є.* Політичні інститути в процесі реформування системи влади. — К.: Вид-во НАДУ. — Міленіум, 2003. — 172 с.
8. *Рудич Ф. М.* Політологія: Підручник. — К. : Либідь, 2005. — 480 с.
9. *Сарторі Джовані.* Порівняльна конституційна інженерія: Пер. з 2-го англ. видання. — К.: Арткес, 2001. — 224 с.
10. *Чилкот Рональд.* Теорії сравнительной политологии. В поисках парадигмы: Пер. с англ. — М., 2001. — 560 с.

МАУП

Трансформація політичних систем у країнах СНД і Балтії

Нині відбувається інтенсивний процес трансформації політичних структур незалежних держав на всьому просторі колишнього Радянського Союзу. Спроби створити модель суспільного устрою за західним зразком, як правило, виявились неефективними (виняток становлять країни Балтії). Успіху досягали лише тоді, коли, формуючи правову державу, враховували соціально-політичні та економічні реалії тієї чи іншої країни. При цьому діють як загальні закономірності розвитку та становлення політичних структур незалежних держав, так і особливі, зумовлені історією, культурними традиціями, національним самоствердженням народів.

На тлі розвалу економіки, панування в ній мафіозних структур, занепаду науки, освіти та культури, масового зубожіння цілком зрозумілий потяг до наведення порядку й дисципліни, нормального ритму економічного і соціального життя, до відновлення і розвитку економічних, культурних і політичних зв'язків, насамперед з країнами СНД і Балтії. Тому закономірно, що на зміну поколінню політиків, які досягли влади на опозиційній та конфронтаційній хвилі і виявились у переважній більшості нездатними до державного управління, приходить покоління політиків більш прагматичних, які практично хочуть змінити становище у державі на краще.

2.1. Прогнози суспільного розвитку

Їх не бракує в політологічній літературі — від песимісти до оптимістично виважених. “Готуючись до XXI століття” — так назвав свою книгу відомий американський професор Пол Кеннеді. В окремому її розділі аналізуються причини розпаду СРСР. На думку авто-

ра, в основі проблеми — криза політичної легітимності радянської системи, що взаємодіє із занепадом економіки, а обидві ці кризи поглиблюються ускладненням міжетнічних відносин. Мало надії на те, що буде знайдено “прийнятне” розв’язання цієї потрійної кризи. А отже, можливий хід подій: громадянські війни, міжетнічні чвари, внутрішня дезінтеграція, нові спроби консервативного державного перевороту. Якщо ж виходити з оптимістичного прогнозу, чого теж не виключає автор, то СНД збереже свою цілісність; економічні ринкові реформи допоможуть подолати кризу; процеси в різних етнічних групах триватимуть, але без виявів насильства.

Із цими передбаченнями кореспондуються й інші політологічні прогнози. Щоправда, реальність їх безжально спростовує.

Прогноз перший. І далі зростатимуть націоналізм і сепаратизм. Як наслідок — міждержавні і міжнаціональні війни, розпад майже всіх колишніх республік, включаючи Російську Федерацію, утворення нежиттєздатних нових держав, кривавий переділ територій і кордонів, які, не виключено, вийдуть за межі СНД. Небезпека тут іде від різних “провокаторів” — неофашистів, націонал-шовіністів, які, спекулюючи на природних прагненнях людей будь-якої національності зберегти і розвивати свою мову, історію, культуру, звичаї, віру, традиції, намагаються спрямувати все це в націоналістичне русло, домагання виняткових прав і привілейованого становища лише для цієї нації.

Враховуючи вибухонебезпечну ситуацію в Криму, Україна, на думку деяких зарубіжних експертів і аналітиків, може стати місцем найкривавішого конфлікту в Європі з часів Другої світової війни.

Прогноз другий. ґрунтується на тому, що економічні, політичні, соціальні процеси, які відбуваються в посттоталітарних державах, призводять до перетворення їх на колонії Заходу. Нинішній суспільний устрій у цих державах є гібридом старого соціалізму, примітивного капіталізму і допотопних явищ досоціалістичного періоду. Політичні зміни до радикальних соціальних зрушень не призведуть. Захід і могутні прозахідні сили, впливові в кожній незалежній державі, не допустять відновлення колишнього соціального ладу. Тож країни колишнього Радянського Союзу приречені стати колоніями високорозвинених західних держав.

Прогноз третій. Еволюція держав СНД посилюватиме інтеграційні процеси. Налагоджуватиметься співробітництво спочатку в економічній, потім і в інших сферах, утвориться центр, якому буде

надано право координаційних, а в окремих питаннях і управлінських функцій. Ідеться про конфедерацію на добровільній основі, співтовариство рівноправних незалежних держав-республік, які матимуть досконалі владні структури, нормальний економічний ринок за відсутності моноідеології, моновлади і моновласності.

Не можна вважати реальною можливість здійснення перших двох прогнозів, але й нехтувати не варто. Хоча б тому, що для значної частини політиків і політологів рівень катастрофічності прогнозу (“добрий прогноз — це похмурий прогноз”), небезпека катастрофи є джерелом кар’єри, слави і грошей. На наш погляд, найвірогіднішим є останній прогноз, зрозуміло, з можливими корективами.

У цьому контексті, безперечно, корисним був би хоча стислий огляд тих змін, які відбуваються в державах СНД та Балтії в політичній, економічній, соціальній сферах, виявлення спільних рис, відмінностей, пов’язаних з економічним та географічним положенням, національним менталітетом, історичним та культурним розвитком, та порівняння з тим, що спостерігаємо в Україні.

Політологи вирізняють щонайменше п’ять моделей формування суспільного устрою незалежних держав.

2.2. Перша модель — російська

Російська Федерація (територія — 17,1 млн кв. км; населення — 145,5 млн чол.) прагне залишитися євразійською державою, якою свого часу була Золота Орда і традиції якої Російська імперія успадкувала. Звідси намагання владних структур Росії не тільки тримати в покорі автономії і республіки, розташовані на її території, а й зберегти вплив у республіках колишнього Радянського Союзу. Про це свідчить, зокрема, виданий у вересні 1995 р. Указ Президента Росії, в якому завдання щодо країн СНД визначено необхідністю “зміцнення Росії як

провідної сили формування нової системи міждержавних політичних і економічних відносин на території постсоюзного простору”. Автори доповіді “СНД: початок чи кінець історії?”, визначаючи стратегію найефективнішої організації пострадянського простору, бачать дві можливості: або пострадянський простір центрів сили, що виникають з допомогою Заходу для стримання Росії, або ж перемагає рішуче втягування Росії в процес державобудування у колишніх радянських республіках, щоб, використовуючи всі економічні, військові, етнографічні та інші важелі впливу, не допустити консолідації державної влади навколо сил, які мають антиросійську і антиінтеграційну спрямованість.

Нині можна стверджувати певну завершеність конституційного процесу в Росії. 21 вересня — 4 жовтня 1993 року відбулися події, які почалися з неконституційного указу Б. Єльцина про розпуск Верховної Ради і з'їзду народних депутатів Росії і закінчилися збройним штурмом приміщення, в якому засідали депутати. Нову Конституцію Російської Федерації прийнято у складній політичній та економічній ситуації на загальноросійському референдумі 12 грудня 1993 р.

Згідно з Конституцією Російської Федерації, Росія є демократичною правовою державою з республіканською формою правління. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є багатонаціональний народ Росії. Російська Федерація — світська держава. Державна влада в Росії здійснюється на основі поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Росія виступає як федеративна держава. Визначено механізм взаємовідносин суб'єктів Російської Федерації з федеральними органами влади.

Федеральні збори — парламент Російської Федерації — є представницьким і законодавчим органом. Федеральні збори складаються із двох палат — Ради Федерації та Державної Думи, які приймають постанови з питань, віднесених до їх компетенції Конституцією. До Ради Федерації входять по два представники від кожного суб'єкта Російської Федерації: по одному від представницького і виконавчого органів державної влади — усього 178 членів Ради. Державна Дума налічує 450 депутатів, які обираються на чотири роки і працюють на професійній основі. Рада Федерації і Державна Дума засідають окремо, а спільно лише тоді, коли заслуховуються послання президента, висновок Конституційного Суду, виступи керівників іноземних держав.

Останні вибори до Державної Думи Росії (грудень 2003 р.) принесли перемогу пропрезидентським політичним партіям. “Единая Россия», ЛДПР, “Родина” мають у Державній Думі понад 50 відсотків мандатів. Удвічі менше голосів виборців отримали комуністи. Не пройшли в законодавчий орган ліберальні партії “Яблуко” і “Союз правых сил”.

Президент Росії обирається її громадянами на чотири роки. Як глава держави Президент представляє Росію всередині країни і в міжнародних відносинах. Президент призначає за згодою Державної Думи Голову уряду Росії і за його пропозицією призначає і звільняє з посади заступників голови уряду, федеральних міністрів. Важливо підкреслити, що хоча Президент Росії не має де-юре повноважень голови виконавчої влади, проте де-факто його повноваження значно ширші, ніж у переважної більшості президентів демократичних країн, де за ними закріплено статус глави держави і глави виконавчої влади. При формальному збереженні розподілу функцій влади, влада президента як глави держави або перебирає деякі важливі функції інших гілок влади, або дає змогу нейтралізувати небажані для себе тенденції у структурах законодавчої, виконавчої і судової влади. Російський політолог П. Волобуєв зауважує, що “за формою нам дарована президентська республіка. Фактично ми отримали напівмонархію, а точніше — імперське президентство. Викинуто геть фундаментальний принцип поділу влади. Президент зосередив у своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої і, по суті, судової влади, володіючи одноособово монополією на визначення головних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики”. Обсяг повноважень глави держави такий, що він виступає не просто провідною ланкою політичної системи, але стоїть немовби над нею, його залежність від інших її ланок мінімальна.

У березні 2000 року президентом Російської Федерації замість Бориса Єльцина, який подав у відставку, обрано Володимира Путіна.

Перед новообраним президентом Росії гостро постали питання, які потребували нагального вирішення: посилення влади центральних органів і обмеження повноважень регіонів, створення жорсткої вертикалі виконавчої влади і на цій основі — консолідація політичної влади загалом, визначення ключових параметрів внутрішньої та активізація зовнішньої політики держави.

Президент оголосив пріоритетами своєї внутрішньої політики встановлення “диктатури закону”, відновлення “вертикалі влади” і створення “сильної держави”.

Політична система Російської Федерації реформується в рамках чинної конституції. Йдеться, зокрема про те, щоб:

- обмежити політичну суб'єктність керівників регіонів, збільшити їх підконтрольність і залежність від центру;
- ліквідувати політичну суб'єктність «олігархів», які контролюють провідні загальнонаціональні засоби масової інформації;
- послабити протиборство з комуністичною опозицією, відмовившись від антикомунізму і переходу до гри на всьому політичному полі;
- консолідувати базу підтримки в Державній Думі, сформувати відносно стійку проурядову парламентську більшість.

Чотирирічний період президентства Володимира Путіна небезпідставно вважається успішним. Новообраний президент одразу зрозумів, що всевладність губернаторів та ігнорування ними центральних органів влади створює небезпеку для цілісності Росії. Глава держави особливу увагу приділяє зміцненню вертикалі виконавчої влади. Змінено порядок формування Ради Федерації — місце керівників регіонів у Верхній палаті зайняли представники регіональних влад (виконавчої і законодавчої). Створено сім федеральних округів на чолі з представниками президента. Новоутворені федеральні округи збігаються з військовими округами країни, а п'ять із семи повноважних представників — колишні військовослужбовці або працівники спецслужб. На обмеження влади суб'єктів федерації спрямована податкова реформа. Її здійснення призвело до зменшення частки податків, які збиралися на території суб'єктів федерації і залишалися у їх розпорядженні, з 49 до 41 відсотка; зменшено кількість регіонів-донорів із 15 до 7. Отже, йдеться про посилення контролю над суб'єктами федерації шляхом посилення їх фінансово-економічної залежності від центру.

У результаті Володимир Путін відновив вертикаль органів федеральної влади, змусив всесильних при Б. Єльцині губернаторів суворо дотримуватися прийнятих правових норм, ліквідував суперечності між Конституцією РФ і законодавчими актами суб'єктів федерації.

Одне з найсуттєвіших досягнень президентства Володимира Путіна — піднесення економіки. Проте до останнього часу економічне зростання визначається цінами на нафту. Створення диверсифікованої економіки — нагальне завдання найближчих років. За цей час Росія накопичила значні валютні резерви. За останніми дани-

ми, вони перевищують 80 мільярдів доларів — рекордний показник для країни. Економічне зростання позитивно вплинуло на рівень життя громадян. Регулярно виплачується зарплата, підвищується її рівень, хоча і не так швидко, як хотілося б.

Щодо зовнішньої політики, то і в цій сфері досягнуто чимало. На час приходу Володимира Путіна до влади Росія була в напружених відносинах з багатьма державами. Можна було навіть говорити про політичну ізоляцію країни. Вихід з цієї ситуації було знайдено. Налагоджується співробітництво з країнами Європейського Союзу. Франція і Німеччина нерідко займають стосовно важливих міжнародних проблем позицію, схожу з російською. Вдалося подолати серйозну кризу в російсько-американських відносинах. Росія і США після трагічних подій 11 вересня 2001 року стали союзниками в боротьбі з міжнародним тероризмом. У Росії і США є чимало розбіжностей, зокрема з іракської проблеми. Проте головне в роки президентства Володимира Путіна зроблено: Москва і Вашингтон навчилися вести конструктивний діалог, розуміти один одного.

За чотири роки Путін спромігся зробити багато, хоча, вірогідно, і не все із задуманого.

Вибори до Державної Думи Росії (грудень 2003 р.) показали, що зміцнивши свої позиції у Думі, російський президент є єдиною реальною силою в Росії. Саме він визначає і визначатиме магістральні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Російської Федерації.

14 березня 2004 року відбулися вибори президента Російської Федерації. Явка виборців становила 64,3 %. Чинний президент отримав підтримку 71,2 % виборців, або майже 49 млн осіб. За ним іде кандидат від комуністів Микола Харитонов, за якого проголосувало 13,7 % виборців, від 4 % і менше отримали інші претенденти.

Директор Міжнародного інституту гуманітарно-політичних досліджень В. Ігрунок зазначив, що вибори в Росії віддзеркалюють стан російського суспільства: Путін отримав саме стільки голосів, скільки і мав отримати. Щодо інших кандидатів, то вони також отримали ту підтримку, на яку заслуговують. І далі: “На момент приходу до влади Путіна народ скучив за стабільністю, у значної частини суспільства спостерігалася ностальгія за минулим при небажанні втратити досягнуті зміни. Він досить добре вписався в очікування громадян. За час президентства Путіна зростає добробут громадян. Він блискучий політик, який зумів “осідлати” суспільну думку і зберегти популярність”.

Соціологічні дослідження підтверджують цю тезу. Близько 70 % опитаних вважають, що Росії потрібна сильна особистість, яка спроможна навести порядок у країні. Революційні роки (1917–1924) позитивно оцінюють 6,4 %, епоху Сталіна — 7,9 %, хрущовську відлигу (початок 60-х років) — 10,4 %, період “застою” (70-ті — початок 80-х років) — 17,0 %, роки горбачовської перебудови (1985–1990 рр.) — 4 %, роки ельцинських реформ (з 1991 р. до виходу у відставку) — 3,2 %. Згідно із соціологічними дослідженнями, 75 відсотків вважають, що в історичній перспективі епоха Єльцина принесла Росії більше негативного, ніж позитивного (останні роки його правління відзначені зростанням хаосу, розвалу і анархії, породили в російському суспільстві стомлення і апатію) і що порядок для Росії важливіший, ніж демократія. Єдиний період російської історії, яким пишуться 54 % опитаних — це епоха Петра I (XVIII ст.).

Триста років тому Петро I заснував Санкт-Петербург, місто, в якому народився Володимир Путін. Сьогодні прихильники президента жартують, що обидві ці людини із команди “пітерських”.

Виконавчу владу в Російській Федерації здійснює Уряд Російської Федерації. Уряд Росії розробляє і представляє Державній Думі федеральний бюджет, подає звіт щодо його виконання, забезпечує проведення єдиної фінансової, кредитної і грошової політики, управляє федеральною власністю, здійснює заходи щодо забезпечення оборони країни, державної безпеки, реалізації зовнішньої політики Російської Федерації, повноваження, покладені на нього Конституцією Російської Федерації, федеральними законами, указами Президента Російської Федерації.

За три тижні до президентських виборів уряд, який очолював протягом чотирьох років Михайло Касьянов, було відправлено у відставку. Сам прем'єр-міністр назвав цю відставку “нелогічною”. Володимир Путін на момент відставки М. Касьянова стверджував, що він прагне означити фігуру, разом з якою йтиме на президентські вибори. Експерти називають декілька причин відставки прем'єр-міністра. Це і зв'язок з великим бізнесом, з опальними олігархами; це і те, що він не зміг налагодити безперебійних поставок основних енергоресурсів на Захід, це і газовий конфлікт з Білоруссю. Проте визначальною причиною, швидше за все, була така: зміна уряду як засіб подолання супротиву регіональних еліт. Насправді підтримка владою на місцях ініціатив Путіна не була однозначною, і деякі з них робили ставку на прем'єра на випадок, якщо занижена явка стане на

заваді В. Путіну і вдруге виграти вибори. Проте різка зміна правил в розпал гри перешкодила перерости таким настроям в упевненість.

Очолив уряд Михайло Фрадков, який свого часу був заступником міністра зовнішньоекономічних відносин, директором Федеральної служби податкової поліції, а перед призначенням — повноважним представником Російської Федерації при Європейських співтовариствах в Брюсселі на посаді міністра. Уряд затверджено в складі 17 міністрів замість колишніх 30.

Система органів державної влади на регіональному рівні в Росії визначається суб'єктами Федерації (їх 89) самостійно, відповідно до основ конституційного ладу Росії, та загальними принципами організації представницьких і виконавчих органів державної влади, визначеними Федеральним законом.

Місцеве самоврядування в Росії, згідно з Конституцією, забезпечує самостійне розв'язання населенням питань місцевого значення, володіння, використання і розпорядження муніципальною власністю. Місцеве самоврядування здійснюється в міських, сільських поселеннях і на інших територіях з урахуванням історичних та інших місцевих традицій. Структура органів місцевого самоврядування визначається населенням самостійно. Бюджети більшості органів місцевого самоврядування є дотаційними. Відповідно до поправки, прийнятої Державною Думою до закону “Про загальні принципи організації місцевого самоврядування в Російській Федерації”, президент і глави виконавчої влади суб'єктів Федерації отримали право за певних обставин звільняти з посади глав законодавчих органів місцевого самоуправління. В результаті місцеве самоврядування так і не стало самостійною ланкою політичної системи Росії.

Правосуддя в Росії здійснюється тільки судом за допомогою конституційного, адміністративного і кримінального судочинства. Судді є незалежними і підпорядковуються тільки Конституції й Федеральному закону. В Конституції Російської Федерації детально розроблено механізм взаємодії різних гілок судової влади, чітко визначена роль Конституційного суду. Конституційний суд Російської Федерації вирішує справи щодо відповідності до Конституції Росії федеральних законів, нормативних актів вищих органів державної влади, конституцій республік, угод між органами державної влади Російської Федерації й органами державної влади її суб'єктів. Конституційний суд Російської Федерації складається з 19 суддів. Формально Російська держава є правовою. Фактично ж право виступає

інструментом політики, яка подається як така, що формально не суперечить закону. Ініційована президентом Росії реформа судової системи залишить швидше за все, імітаційно-правовий режим.

Однією із складних, якщо не найскладніших, є проблема владних взаємовідносин — створення механізму стримань і противаг між парламентом і президентом. Федеральні збори Російської Федерації можуть усунути президента з посади на підставі висунутого звинувачення. З цією метою у Конституції Росії ретельно відпрацьована правова основа його відставки. Президент Російської Федерації може бути відсторонений від посади Радою Федерації лише на підставі висунутого Державною Думою звинувачення в державній зраді або скоєнні іншого тяжкого злочину, підтверженого висновками Верховного суду про наявність у діях президента ознак злочину і Конституційного суду про дотримання встановленого порядку висунення звинувачення. Рішення про відсторонення президента від влади мають бути прийняті двома третинами голосів від загальної кількості кожної з палат.

Згідно з Конституцією Росії, Державна Дума може ухвалити рішення про вотум недовіри уряду або окремим його членам, що веде до усунення їх від службових обов'язків. Президент Росії може усунути уряд або його окремих членів у випадках, передбачених законом. Державна Дума може бути розпущена президентом Росії після триразового відхилення кандидатур голови уряду або коли нижня палата протягом трьох місяців повторно висловлює недовіру уряду.

Отже, політична система Росії реформується, як уже говорилося, в межах чинної Конституції. Обновлена конструкція влади ще більше змінила роль інституту президентства як ядра політичної системи. Сучасний політичний російський режим можна кваліфікувати як бюрократично-авторитарний, коли інтереси глави держави і адміністративного апарату врівноважуються в інститутах напівдекоративної парламентської демократії і в ході виборчих кампаній. Загальновідомо, що демократія неможлива без ефективних і водночас чутливих до потреб громадян і підзвітних інститутів адміністративно-політичного керівництва. *Ось чому зусилля В. Путіна на відновлення управління державою, створення системи дієвих виконавчих органів влади можуть сприяти розвитку повноцінної демократії, якщо вироблення, прийняття і реалізація ними рішень проводитимуться і адекватно відповідатимуть інтересам населення.*

Формування політичних партій, які складатимуть реальну партійну систему, хай навіть на цьому етапі переважно президентське, створює ще одну інституційну передумову демократії.

Президент Росії бачить у громадських силах не тільки одне із джерел розвитку країни, відповідну протизвагу елітам і бюрократії, а й плюралістичного партнера “сильної держави”. Виступаючи у листопаді 2001 р. на Громадянському форумі, В. Путін стверджував: “Ви знаєте, останніми роками ми багато працювали над зміцненням держави. Але держава — це завжди більше, ніж влада. І про неї судять не тільки завдяки політичним успіхам і розвитку економіки. Але, напевно, не в останню, а можливо, в першу чергу про неї судять за рівнем особистої свободи, наскільки впливове в тій чи іншій державі саме громадянське суспільство”.

Після оприлюднення результатів президентських виборів Володимир Путін заявив: “Ми не зупинимося на досягнутому. Ми будемо зміцнювати багатопартійну систему. Ми будемо зміцнювати громадянське суспільство, робити все для того, щоб забезпечити свободу засобів масової інформації”. Нині перед Росією стоять практичні завдання: активізувати економічне зростання, побороти бідність, стати сильним конкурентом відновити провідні позиції у світовій економіці.

Можливо, найбільш обнадійливими для демократії в Росії є зусилля президента, хай і не завжди послідовні, створити, нарешті, правову державу з її верховенством закону, а не волі правителів і олігархів. Путін прагне побудувати міцну державу і може мати успіх у цьому. Як навчив досвід Росії, слабка держава може становити загрозу для свободи. Сильна держава є необхідною для функціонування ринкової економіки, якій потрібна сила, що встановлює правила гри. Здійснивши перехід від грабіжницького до законного капіталізму, Путін може стати автором економічного відродження.

Щодо близького зарубіжжя, то, як вважають експерти, тривалий час політика Росії стосовно нього буде переважно імперською. В історичному плані це зумовлено тим, що Росія впродовж останніх трьох століть боролася за розширення своєї території. З середини минулого століття (до продажу Аляски) Росії належала п'ята частина земної суші, потім — шоста, а після розпаду Радянського Союзу, що розглядається третиною населення країни і більшістю її політиків як трагічна помилка, яку потрібно виправити, — лише сьома. Отже, імперські наміри все ще залишаються рішучими. Це важливо усвідомити.

мити як у Росії, так і поза її межами, щоб стримувати ці імпульси, які навряд чи згаснуть самі собою.

2.3. Україна, Білорусь, Молдова: варіанти суспільного устрою

Україна, Білорусь, Молдова проголосили свою незалежність, але, хоч і різною мірою, постійно відчують небажання Росії повністю їх “відпустити”.

Насамперед це стосується *України* (територія — 603,7 тис. кв. км; населення на січень 2004 р. — 47,6 млн чол.), безпосередньої сусідки Росії. Значна кількість російських політиків вважають Україну частиною “великої Росії”. Саме цим пояснюється їхнє негативне ставлення до незалежної економічної політики України, до створення власних збройних сил.

Потрібно мати на увазі й те, що останнім часом в українських засобах масової інформації, в художній і публіцистичній літературі історія українсько-російських відносин подається переважно в чорних кольорах. Росія в цих публікаціях виступає в образі споконвічного поневолювача України. Тим часом в російських джерелах масової інформації сучасна Україна подається, за словами академіка В. І. Вернадського, як шкідливе і наносне явище в державному і національному організмі. Обговорюється перспектива поступового встановлення економічної блокади України, реалізації безкомпромісних заходів щодо примусу України до дружби з Росією.

Проте історія потребує об'єктивного і всебічного висвітлення. Адже Україна і Росія мають складну багатовікову історію взаємовідносин, в тому числі і трагічні сторінки. Але визначальним фактором є те, що український і російський народи споріднені в етнічному, культурному, духовному відношенні і в тяжку годину виступали разом

проти загарбників, відстоювали свою незалежність. Усе це, зрештою, визначає сучасне і майбутнє наших держав.

Україна і Росія перебували сотні років у єдиному конституційному, економічному, інформаційному просторі. Новий геополітичний простір відкрився перед Україною і Росією після розпаду Радянського Союзу. Склалася ситуація і виникли такі проблеми, яких раніше не було (заборгованість України за енергоносії, розподіл Чорноморського флоту). Це призвело до напруженості у відносинах двох держав, що його політологи назвали феноменом “залишкової ідеологізації”, сутність якого полягає в тому, що впливові російські політики демонструють столичний комплекс, імперський синдром стосовно “молодшої сестри”, ніяк не можуть змиритися з тим, що Україна прагне бути хоча й добросусідською, але незалежною державою. Україна, у свою чергу, виявляє настрій національного романтизму, провінційної закомплексованості “молодшої сестри”, яка, звільнившись від опіки “старшого брата”, намагається кинути камінь у його широку спину і йти ним же торованою стежкою без впевненості, що це правильний шлях.

Україна прагне нормальних взаємовідносин із Росією. Однак будь-які спроби зробити її залежною від Москви лише посилюють настрої відчуження серед населення. Внутрішня економічна слабкість робить Україну вразливою для зовнішнього тиску. Насамперед йдеться про енергетичну залежність (Росія поставляє Україні 80 % газу). Реструктуризація боргу лише частково розв'язує цю проблему, як і передача імпорту нафти комерційним структурам. Україна має віднайти альтернативні джерела постачання газу і нафти. Спорудження нафтотерміналу Одеса-Броди відкриває шлях для нафти зі Сходу. До цього необхідно додати впровадження технологій виробництва газу з вугілля і поглибленої переробки нафти (зараз втрачається 40 % сирової нафти, а ці втрати за умови впровадження новітніх технологій можна звести до 2 %). Перспективним у цьому плані вважається створення міжнародного газового консорціуму (Україна, Росія, Німеччина).

Сучасна зовнішня політика України, проголошена її новим президентом, націлена на конструктивні і дружні відносини з Росією, а водночас на поступову, але неухильну інтеграцію у європейські та євроатлантичні структури. Україна вже не може бути провінційним аванпостом Москви і віддає перевагу шляху, яким пішли сусідні Польща, Угорщина та Чехія.

Росія має подолати свою амбівалентність стосовно України і визнати що Україна може зробити в розвиток самої Росії та в стабільність Європи. І якщо Росія навчиться поводити себе з Україною як із незалежною державою, то вона тим самим подолає найкритичніший елемент свого багатівікового імперського синдрому. Ще під час Першої світової війни академік В. І. Вернадський у статті “Українське питання і російське суспільство” писав: “Голос української інтелігенції при укорінених упередженнях проти українського руху не може бути переконливим для уряду і широких, мало ознайомлених із сутністю питання, громадських сил, тоді як авторитети російської науки та визнані представники російської громадськості своїм впливом могли б якщо не остаточно розв'язати українське питання, то все ж зрушити його з місця та наблизити вирішення цього вікового важкого державного непорозуміння”. Таким бачився підхід до нормалізації українсько-російських відносин великому російському вченому, котрий згодом став першим президентом Академії наук України. Саме дефіцит взаєморозуміння постійно руйнує українсько-російські відносини, де ще збереглися великі ресурси для зміцнення взаємовідносин двох держав у майбутньому. У найближчі роки, за визначенням відомих експертів, українсько-російські відносини стануть найважливішими в Європі і матимуть геополітичне значення, оскільки на їх прикладі відпрацюватиметься модель взаємовідносин регіональних держав.

Перебуваючи на перехресті складних геополітичних інтересів, Україна має лише один вектор виживання — зміцнення свого економічного суверенітету.

Нині владні структури України прагнуть здійснити ефективні заходи щодо виходу з кризи. В державі здійснюється реформа політичної системи. Стратегічною метою соціально-економічних перетворень в усіх сферах життя і надалі залишається виведення України на шлях побудови суспільства з багатуокладною соціально зорієнтованою економікою за реального підпорядкування держави інтересам суспільства.

Білорусь, так само як інші республіки колишнього Радянського Союзу (територія — 207,6 тис. кв. км; населення — 10,4 млн чол.), у 1990 році проголосила незалежність. У березні 1994 року було прийнято нову Конституцію Республіки Білорусь, відповідно до якої сформовані владні органи; президентом країни обрано Олександра Лукашенка. У листопаді 1996 року було затверджено нову редакцію

Конституції Білорусі. Політичним завершенням цього процесу став перехід від парламентської до президентської республіки. Припинив свою діяльність парламент і був сформований новий двопалатний законодавчий орган.

Відповідно до нової Конституції, Республіка Білорусь – унітарна демократична соціальна правова держава. Єдиним джерелом державної влади і носієм суверенітету в Республіці Білорусь є народ. Державна влада в Республіці Білорусь здійснюється на основі поділу її на законодавчу, виконавчу та судову. Державні органи в межах своїх повноважень самостійні; вони взаємодіють, стримують і врівноважують один одного.

Нова Конституція значно розширює повноваження глави держави.

Президент Республіки Білорусь є главою держави, гарантом Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент уособлює єдність народу, здійснює реалізацію основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики, представляє Республіку Білорусь у відносинах з іншими державами й міжнародними організаціями. Президент здійснює заходи щодо захисту суверенітету Республіки Білорусь, її національної безпеки й територіальної цілісності, забезпечує політичну та економічну стабільність, наступність і взаємодію органів державної влади, здійснює посередництво між органами державної влади, державою та суспільством.

Президент обирається на п'ять років народом Республіки Білорусь на основі загального, вільного, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Одна і та ж особа може бути президентом не більше двох термінів.

Президент Республіки Білорусь за згодою Палати представників призначає на посаду прем'єр-міністра; за пропозицією прем'єр-міністра визначає структуру уряду, призначає на посаду і звільняє з посади заступників прем'єр-міністра, міністрів та інших членів уряду, приймає рішення про відставку уряду або його членів, здійснює інші повноваження, покладені на нього Основним Законом країни.

У разі вакансії посади президента або неможливості виконання ним своїх обов'язків його повноваження до принесення присяги новообраним президентом переходять до прем'єр-міністра Республіки Білорусь.

Щодо ролі керівника держави, то білоруські політологи відзначають, що хоча президент формально не є главою виконавчої влади, багато з його повноважень так активно впливають на формування і

діяльність уряду та інших органів державного управління, що “мимоволі робиться висновок про домінуюче положення Президента в структурі державної влади, що характерно для президентських і “суперпрезидентських республік” У вересні 2001 р. Олександра Лукашенка обрано президентом Республіки Білорусь на новий термін. За нього віддали голоси 75,6 % виборців.

Конституційний суд Білорусі обговорює можливість змін конституційної норми, яка нині передбачає, що одна і та ж особа не може обіймати президентську посаду більше двох термінів. Зміна цієї конституційної статті можлива лише шляхом народного референдуму.

17 жовтня 2004 р. більшість білорусів (77,3 %) на всенародному референдумі проголосували за можливість для О. Лукашенка балотуватись у президенти в 2006 р.

На початку жовтня 2005 р. Конгрес демократичних сил Білорусі обрав Олександра Міленкевича єдиним альтернативним кандидатом діючому президенту Олександрю Лукашенку на посаду глави держави.*

Представницьким і законодавчим органом Республіки Білорусь є парламент — Національні збори. Парламент складається з двох палат — Палати представників, 110 депутатів якої обираються відповідно до закону на основі загального рівного, вільного, прямого виборчого права при таємному голосуванні, і Сенату, до якого входять по дев'ять сенаторів від кожної області та м. Мінська. По шість сенаторів обираються таємним голосуванням на засіданнях депутатів місцевих рад відповідної області і м. Мінська, третина сенаторів призначається президентом Республіки Білорусь.

Конституція Республіки Білорусь чітко визначає регламент роботи і повноваження Палати представників і Сенату.

Палата представників призначає вибори президента; дає згоду президенту на призначення прем'єр-міністра; висуває звинувачення проти президента у разі скоєння ним державної зради чи іншого тяжкого злочину; ухвалює рішення з інших питань, передбачених Конституцією.

Сенат схвалює або скасовує ухвалені Палатою представників проекти законів про внесення змін до конституції, про тлумачення конституції, проекти інших законів. Сенат може ухвалити інші законопроекти, передбачені конституцією.

Виконавчу владу в Республіці Білорусь здійснює уряд — кабінет міністрів — центральний орган державного управління. Уряд у своїй

* Жлуктенко В. Собирательный образ. Белорусская оппозиция пишет программу для единого кандидата Александра Миленкевича // День — 2005. — 4 октября.

діяльності підзвітний президенту Республіки Білорусь і відповідає перед парламентом. Уряд керує системою підпорядкованих йому органів державного управління, розробляє основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики і вживає заходів щодо їх реалізації; здійснює інші повноваження, покладені на нього конституцією, законами й актами президента. Роботою уряду керує прем'єр-міністр Республіки Білорусь.

Місцеве врядування та самоврядування здійснюється громадянами через місцеві Ради депутатів, виконавчі та розпорядчі органи, органи територіального громадського самоврядування, місцеві референдуми, збори та інші форми прямої участі в державних і громадських справах.

Компетенція, порядок створення і діяльності органів місцевого управління визначаються законом.

Судова влада в Республіці Білорусь належить судам. Контроль за конституційністю нормативних актів у державі здійснюється Конституційним судом. Конституційний суд складається з дванадцяти висококваліфікованих спеціалістів у галузі права, які мають науковий ступінь.

Компетенція, організація і порядок діяльності Конституційного суду визначаються законом.

Державною мовою в Республіці Білорусь є білоруська мова. Російська мова має рівний статус із білоруською.

За оцінками експертів, конституційний процес у Білорусі відбувся з суттєвими порушеннями демократичних принципів. В результаті створено передумови для концентрації усієї влади в руках президента й перетворення парламенту, Конституційного суду, місцевих органів влади на суто декларативні інституції без реальної влади. Президент став на шлях фактичної ліквідації політичної системи країни, зведення її лише до двох суб'єктів: вождь і народ.

Соціологічний моніторинг, проведений у Республіці Білорусь, свідчить, що в країні створилась складна економічна, політична, соціальна ситуація (підвищення цін, безробіття, зростання злочинності). Мешканці країни досить критично ставляться до владних структур: 18,6 % заявили, що влада належить корумпованим структурам (мафії), 6 % — народу, 11 % — парламенту, 9,3 % — уряду, 47,6 % — президенту країни. Наразі в білоруському суспільстві немає готовності до активного захисту конституційних засад державності, а отже, і громадянського суспільства, що свідчить про значну проблема-

тичність формування й розвитку останнього як найважливішого гаранта прав і свобод людини, конституційного порядку.

В економічній сфері відбувається згортання ринкових реформ, відновлення колишньої системи управління виробництвом. Президент, владні структури на словах не проти ринкової економіки, але сприймають тільки її позитивні сторони (велику продуктивність праці, товарний залишок) і не сприймають негативних (соціальну диференціацію, безробіття). Таке уявлення є типовим і для масової свідомості. Сформована у Білорусі модель мобілізаційної економіки має всі риси соціалістичної економіки: зрівнялівка, завдяки якій регулярно виплачується заробітна плата, призвела до того, що в Білорусі найвища емісія серед країн СНД. Рівень життя населення неухильно знижується.

За цих умов зусиллями президента ліквідовано автономію інформаційного простору, обмежено владні функції парламенту, скасовано будь-які альтернативні політичні майданчики. В умовах державної власності на засоби виробництва жодна з альтернативних груп інтересів не володіє значним економічним базисом. За відсутності альтернативного державі економічного базису і медійного простору білоруська опозиція позбавлена можливості стати опозицією у повному розумінні цього слова. У результаті простору для відновлення інститутів громадянського суспільства просто не залишилося.

Говорячи про авторитарні методи управління, варто підкреслити, що за відповідних умов авторитарний режим може вивести суспільство з кризи, створити передумови для розвитку демократії, становлення інститутів правової держави і громадянського суспільства. Але авторитарні методи керівництва, як правило, приносять тимчасовий успіх.

Як відомо, Росія і Білорусь, які найтісніше поєднані одна з одною у рамках СНД, встали на шлях створення союзної держави. У травні 1997 р. підписано договір про союз Білорусі та Росії. В організаційно-політичній сфері створені і почали діяти Вища рада, Парламентські збори і Виконавчий комітет співтовариства. В економічній сфері складено спільні прогнози основних макроекономічних показників, баланс політико-енергетичних ресурсів, програма економічного реформування. У соціальній сфері громадянам обох держав надано рівні права в отриманні освіти, медичному обслуговуванні, працевлаштуванні та оплаті праці, придбанні власності, ввезенні та вивезенні в треті країни капіталу. Уперше в СНД

схвалена програма узгоджених дій у галузі зовнішньої політики і загальні принципи військового будівництва. Процес цей відбувається складно, суперечливо, потребує продуманих дій. Володимир Путін зазначав: “Створення реального Союзу потребує багато часу, оскільки не може здійснитися без уніфікації законодавства й фінансово-економічної системи держав”. І далі: “Побудова союзної держави — це справа грандіозних масштабів, яка не терпить метушні. Тому ми просуваємося обережно і без поспіху”. Президент Білоруської асоціації політологів Володимир Бобков зазначив: “Дехто з політиків і вчених тлумачать “інтеграцію” як “єдину державу”, не враховуючи, що реальними суб’єктами органічної інтеграції можуть бути тільки самостійні й тільки дієздатні члени. За таких умов заклики до “воз’єднання єдиної країни”, з якими виступають численні політики і вчені Росії та Білорусі, об’єктивно діють на шкоду інтеграції, оскільки породжують у Білорусі серйозні побоювання за свій незміцнілий суверенітет”.

Ні союзна держава, ні спільні перспективи участі в єдиному економічному просторі не забезпечують Білорусь від “газової війни” з Росією. 18 лютого 2004 року російський “Газпром” припинив поставки газу в Білорусь, мотивуючи це тим, що газ не може поставлятися білорусам за внутрішньоросійськими цінами. У відповідь О. Лукашенко віддав розпорядження відбирати із газопроводів транзитний російський газ, чим порушив його постачання в Західну Європу, зокрема в Німеччину. Конфлікт вдалося владнати лише з приходом до російського уряду Михайла Фрадкова. Відразу після його призначення прем’єр-міністром російська і білоруська “Белтрансгаз” газові компанії підписали угоду про відновлення поставок газу в Білорусь.

Розвиток взаємовідносин Росії і Білорусі на шляху союзної коаліції мав би ініціювати різке пожвавлення реінтеграційних процесів на території колишньої “великої імперії”. У Росії це враховують, як і те, що з розширенням НАТО і ЄС інтерес до Білорусі на Заході збільшується. Мається на увазі також і той факт, що без Білорусі Росія втрачає шанс наростити свій військовий потенціал. Для білоруського президента союз Росії і Білорусі створює передумови для пролонгації його владних повноважень. Заради цього останній може піти навіть на обмеження суверенітету своєї країни.

До об’єднання в єдину союзню державу Росія і Білорусь спонукають і Україну. Україна ж надає пріоритет економічним зв’язкам як ос-

нові поглиблення співдружності союзу трьох братніх слов'янських народів. Україна прагне виробити стосовно Білорусі збалансовану стратегію, яка, з одного боку, відповідатиме геополітичним інтересам України, а з другого, — сприятиме розвитку й поглибленню демократії у братній державі.

Аналізуючи взаємини Білорусі із зовнішнім світом, спроби цієї держави вписатися в нову систему міжнародних відносин, необхідно констатувати, що білоруське суспільство та еліта країни продемонстрували нездатність адаптуватись до нових історичних і геополітичних умов. Войовниче несприйняття західних цінностей, європейських стандартів демократії призвели, по суті, до міжнародної ізоляції. Володимир Бобков зазначає: “Країна опинилася в міжнародній ізоляції, залишилася без економічної та політичної підтримки міжнародного та європейського співтовариства, і судячи з економічних показників, дедалі більше втрачає позиції”.

Внутрішня і зовнішня політика Республіки Білорусь неоднозначно сприймається зарубіжними країнами, зокрема західними.

Трансформація владних структур, суспільно-політичного устрою в *Республіці Молдова* (територія — 33,8 тис. км кв.; населення — 4,5 млн чол.) відбувається за сценарієм, притаманним усім республікам колишнього Союзу, хоча має і свої відмінності. У червні 1990 р. у Молдові приймається Декларація про суверенітет держави, а за рік обирається її перший президент. Шлях визначення Молдови в новому геополітичному просторі був суперечливим. Ускладнилися відносини з Росією. А прагнення об'єднатися з Румунією призвело до вибухонебезпечної ситуації у країні. У відповідь на це проголошено Придністровську республіку.

Влітку 1994 р. у Молдові обрано новий парламент. Того ж року прийнято Основний Закон країни. Відповідно до Конституції, Республіка Молдова — суверенна і незалежна, єдина і неподільна держава. Форма державного правління — республіка. Законодавча, виконавча і судова влада розділені і взаємодіють при здійсненні своїх прерогатив відповідно до положень Конституції.

Республіка Молдова є нейтральною державою.

Парламент є вищим представницьким органом народу Республіки Молдова і єдиною законодавчою владою держави. Парламент складається із 101 депутата, обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному і вільному голосуванні. Термін повноважень парламенту — чотири роки.

Президент Республіки Молдова є керівником держави, представляє державу і виступає гарантом суверенітету, національної незалежності, єдності і територіальної цілісності країни. Президент обирається терміном на чотири роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному і вільному голосуванні.

Після консультацій з парламентською більшістю президент Республіки Молдова висуває кандидатуру на посаду прем'єр-міністра і на основі вотуму довіри, що висловив парламент, призначає уряд. Уряд забезпечує здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави і загального керівництва публічним управлінням.

Правосуддя здійснюється Вищою судовою палатою, Апеляційною палатою, трибуналами і судами. Конституційний суд — єдиний орган конституційної юрисдикції у Республіці Молдова, незалежний від будь-якої іншої публічної влади і підкоряється тільки Конституції. Конституційний суд складається з шести суддів, що призначаються (два — парламентом, два — президентом і два — Вищою радою магістратури) на шестирічний термін.

У листопаді 1996 р. президентом Молдови обрано Петру Лучинського. Президент Молдови визначив пріоритети як внутрішньої, так і зовнішньої політики. У сфері економіки йшлося про її більшу централізацію і активну участь держави в її розвитку. У 1996 р. вдалося призупинити спад виробництва. Досягнуто зрушень в урегулюванні придністровського конфлікту. У травні 1997 р. у Москві підписано Меморандум про нормалізацію відносин. Згідно з новою Конституцією Молдови, населенню Придністров'я і південним районам, у яких компактно проживають гагаузи і болгары, гарантується отримання особливого політичного статусу, що позитивно вплинуло на політичну ситуацію у країні. Проте це питання до кінця не розв'язане. Після виборів до парламенту Молдови у березні 1998 р. стосунки між законодавчою і виконавчою гілками влади не поліпшилися. Прагнення Петру Лучинського винести на референдум зміни до Конституції, спрямовані на введення президентської форми правління, коли президент відповідатиме за формування і керівництво урядом, не були підтримані виборцями. Намагання Верховної Ради Молдови ввести парламентську форму правління призвели наприкінці 2000 р. до політичної кризи (парламент не зміг обрати президента) і до розпуску останньої. Проте навесні 2001 р. комуністи перемогли на парламентських виборах і забезпечили обрання на посаду президента Молдови свого лідера — Володимира Вороніна. У травні

2003 р. правляча в Молдові партія комуністів здобула більшість голосів на виборах до місцевих органів влади.

У Молдові останнім часом відбуваються позитивні зміни у розвитку економіки, соціальной сфері. Темпи росту в промисловості складають 18 %. Відроджується легка промисловість. На повну потужність запрацювали консервні заводи. Поліпшилося пенсійне забезпечення. На 68 % зросла зарплата працівників бюджетної сфери і складає 50–60 дол. щомісяця, залишається сталою інфляція. При здійсненні економічної політики владні органи більше орієнтуються на центральне планування. Уряд установив тарифи на електроенергію і здійснює контроль за розвитком сільськогосподарського сектора.

Негативне явище, якого країна не позбавилась — це корупція, що стримує розвиток економіки. Деякі політики контролюють цілі сектори в промисловості як персональні монополії і обмежують експортні та імпорتنі операції, здійснювані іншими. Урядовці будують дорогі житлові будинки, маючи скромну зарплату. Камела Сміт, колишній посол США у Молдові, наголошує: “Корупція душить економіку Молдови, і її поширення — основна причина, через яку країна залишається такою бідною”.

У зовнішній політиці парламент, президент, уряд Молдови зосереджують зусилля на зміцненні зовнішньополітичних зв'язків з іншими країнами. Нині Республіка Молдова визнана понад 140 країнами світу, є повноправним членом ООН і Ради Європи, плідно співпрацює з ОБСЄ та Європейським Союзом, а також з НАТО в рамках програми “Партнерство заради миру”.

У грудні 2003 року передбачалося підписання меморандуму “Про основні принципи об'єднаної федеративної держави” президентами Росії, Молдови і Придністров'я. За кілька днів Володимир Воронін (після тривалої зустрічі з послом США в Молдові Хетером Хаджемом) відмовився підписати цей документ. Президент Росії Володимир Путін скасував свій візит до Молдови.

6 березня 2005 р. в Молдові відбулися парламентські вибори. Вагму перемогу здобули комуністи, які виборили в парламенті 56 місць із 101. Останні мандати розподілилися між блоком “Демократична Молдова” і Християнськими демократами. Напередодні виборів президент Молдови Володимир Воронін зустрівся в Києві з президентом України Віктором Ющенком. Президент Грузії Михайло Саакашвілі відвідав в цей період Кишинів. 3 квітня 2005 р. парламент обрав Володимира Вороніна президентом Республіки Молдова.

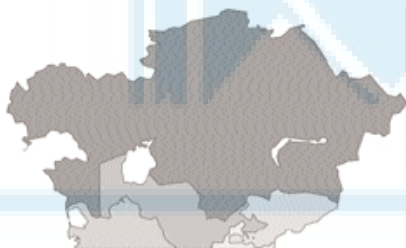

Відносини Молдови і України оцінюються аналітиками як добрі. Суперечливих точок зіткнення небагато. Україна бере активну участь у врегулюванні придністровського конфлікту. Молдова — одна з небагатьох країн СНД, які з більшості питань підтримують Україну.

Отже, у Росії, Білорусі і Молдові трансформація політичних структур відбувається складно і суперечливо. Політичні структури, сформовані в Росії, Білорусі та Молдові, за наявності певних відмінностей, мають виразні риси авторитарних режимів. Владні органи спираються на адміністративний ресурс і в разі потреби можуть продемонструвати його. Роль політичних партій, громадських об'єднань, інших інститутів громадянського суспільства є незначною. Політична ситуація в Росії і Молдові ускладнюється незалагодженими до кінця міжнаціональними конфліктами (Чечня — в Росії, Придністров'я — у Молдові). Усі ці країни прагнуть вийти з глибокої економічної кризи, зупинити процес зниження життєвого рівня людей. Серед основних напрямів виходу з кризи — створення та здійснення на державному рівні науково обґрунтованих програм економічних реформ. Постійно триває пошук, хоча й не без перешкод, шляхів більш тісної, насамперед економічної інтеграції.

2.4. Центральнаазійські країни. Особливості моделі суспільного устрою

Центральнаазійські республіки — Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан, Таджикистан, як і Україна, проголосили на початку 90-х років незалежність. В усіх державах було прийнято нові Конституції, сформовано органи державної влади. Водночас слід мати на увазі, що країни Центральної Азії мають як спільні риси в політичному розвитку, так і специфіку, свої історичні, етнічні, демографічні, культурні, релігійні, місцеві кастові особли-

вості, що суттєво впливають на становлення і розвиток владних структур.

В основі моделі суспільного устрою незалежних держав Центральної Азії, які виникли на пострадянському просторі, — збереження стародавніх і племінних традицій та поєднання їх із сучасними реаліями. Доводиться враховувати прагнення деяких релігійних кіл створити ісламську державу. І все ж центральноазійські країни надають перевагу світській державі, водночас забезпечується конституційне закріплення вільного розвитку всіх релігійних конфесій.

Розглянемо політичні, економічні і соціальні процеси у кожній країні.

Насамперед про ситуацію в *Республіці Казахстан* (територія — 2,7 млн км кв.; населення — 14,4 млн чол.). Процес трансформації політичних структур тут відбувається складно і неоднозначно.

Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв — один із визнаних державних діячів у центральноазійському регіоні. На посаду президента обраний 1 грудня 1990 року. Як відомо, останньою формою державності у казахів був союз трьох жузів — племінних об'єднань — старшого, середнього й молодшого. За традицією вважалось, що старший жуз виховує для народу правителів, середній — поетів і мислителів, а молодший — воїнів. Нинішній президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв, який пройшов шлях до влади через посаду першого секретаря ЦК Компартії Казахстану, походить із старшого жузу, тобто племені, що вирощує еліту. За його участю в країні енергійно проводяться політичні й економічні реформи, ініційовано низку міжнародних акцій, зокрема створення Євразійського співтовариства. Широкий комплекс проблем становлення Казахстану як незалежної держави, його суспільно-політичного устрою, місця цієї провідної центральноазійської країни у світовій цивілізації Н. Назарбаєв осмислює у книзі “На порозі XXI століття” (1996): “Казахстан має стати не просто економічно розвиненою державою. Він має стати твердим послідовником і надійним символом демократії і прав людини”.

Після проголошення незалежності у Казахстані на всіх рівнях рад — від сільських до парламенту — відбувся їх саморозпуск. Причому цілком добровільно, що вчергове здивувало світ загадковою східною організованістю. У березні 1994 р. в Казахстані обрано новий парламент (177 депутатів), який працював на професійній основі, але через рік Конституційний суд країни визнав повноваження

депутатів нелегітимними: було виявлено факти порушення конституційних норм під час визначення виборчих округів і методики підрахунків голосів. Парламент було розпущено, прийнята відставка уряду. Законодавчі повноваження перейшли до президента.

У квітні 1995 р. на всенародному референдумі (референдум ініційовано Асамблеєю народів Казахстану, його ідею підтримали п'ять впливових політичних партій: “Народна єдність Казахстану», “Народний конгрес Казахстану”, “Партія відродження Казахстану”, “Соціалістична партія Казахстану”, “Народнокооперативна партія Казахстану”) повноваження президента Н. Назарбаєва було продовжено до 2000 р.

Конституція Республіки Казахстан прийнята всенародним референдумом 30 серпня 1995 року. Відповідно до Основного Закону Республіки, Казахстан проголошує себе демократичною, світською, правовою державою, вищими цінностями якої є людина, її життя, права і свободи.

Республіка Казахстан є унітарною державою з президентською формою правління. Єдиним джерелом державної влади є народ. Народ здійснює владу безпосередньо через республіканський референдум і вільні вибори, а також делегує здійснення своєї влади державним органам.

Державна влада в республіці єдина, здійснюється на основі Конституції і законів відповідно до принципів її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову гілки і взаємодії їх між собою з використанням системи стримувань і противаг.

Громадські об'єднання рівні перед законом. Не допускається незаконне втручання держави у справи громадських об'єднань, а останніх у справи держави, покладання на громадські об'єднання функцій державних органів, державне фінансування громадських об'єднань.

Згідно з Конституцією, президент Республіки Казахстан є главою держави, її вищою посадовою особою, визначає основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики держави, представляє Казахстан всередині країни та в міжнародних відносинах. Президент Республіки Казахстан обирається відповідно до конституційних законів повнолітніми громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні терміном на п'ять років. Одна і та ж особа не може бути обрана президентом республіки більше, ніж на два терміни.

Президент Республіки Казахстан призначає чергові і позачергові вибори до парламенту республіки; за згодою парламенту призначає

на посаду прем'єр-міністра республіки; звільняє його з посади; за поданням прем'єр-міністра визначає структуру уряду, призначає на посаду і звільняє з посади його членів; здійснює інші повноваження, передбачені Основним Законом країни.

Президент Республіки несе відповідальність за дії, здійснені при виконанні своїх обов'язків, і лише у разі державної зради може бути відсторонений від посади парламентом.

Парламент Республіки Казахстан є вищим представницьким органом, що здійснює законодавчі функції. Термін повноважень парламенту — чотири роки. Парламент складається із двох палат: Сенату і Меджлісу. Сенат утворюють депутати, що обираються по дві особи від кожної області, міст республіканського значення і столиці республіки. Сім депутатів Сенату призначаються президентом республіки на термін повноважень парламенту. Меджліс складається з 60 депутатів, що обираються по одномандатних територіальних округах.

Парламент на спільному засіданні палат за пропозицією президента Республіки вносить зміни і доповнення до Конституції; дає згоду на призначення президентом прем'єр-міністра республіки; заслуховує доповідь прем'єр-міністра про програму уряду, схвалює або відхиляє її; здійснює інші повноваження, покладені на парламент конституцією.

Президент Республіки може розпустити парламент у разі: висловлення парламентом вотуму недовіри уряду, двохразової відмови Парламенту дати згоду на призначення прем'єр-міністра, політичної кризи в результаті нездоланих розбіжностей між палатами парламенту або парламентом та іншими гілками влади.

Уряд здійснює законодавчу владу Республіки Казахстан, очолює систему виконавчих органів і керує їх діяльністю. Уряд відповідальний перед президентом Республіки, а також підзвітний парламенту республіки. Уряд Республіки Казахстан розробляє основні напрями соціально-економічної політики держави, її обороздатності, безпеки, забезпечення громадського порядку і організує їх здійснення.

Президент республіки має право прийняти рішення про припинення повноважень уряду і звільнити від обов'язків будь-кого з його членів. Звільнення з посади прем'єр-міністра означає припинення повноважень усього уряду.

Конституційна Рада Республіки Казахстан складається з семи членів, повноваження яких тривають шість років. Голова і два члени

Конституційної Ради призначаються президентом, два члени — головою Сенату, два — головою Меджлісу. Конституційна Рада вирішує у разі суперечності питання про правильність проведення виборів президента республіки, депутатів парламенту і проведення республіканського референдуму; дає офіційне тлумачення норм Конституції; розглядає інші питання, покладені на неї Основним Законом країни.

Місцеве державне управління здійснюється місцевими представниками і виконавчими органами, які відповідають за стан справ на відповідній території. Місцеві представницькі органи — масліхати — обираються населенням на чотири роки. Місцеві виконавчі органи входять до єдиної системи виконавчих органів Республіки Казахстан, забезпечують проведення загальнодержавної політики виконавчої влади у поєднанні з інтересами і потребами розвитку відповідної території. Місцевий виконавчий орган очолює акім відповідної адміністративно-територіальної одиниці, є представником президента і уряду республіки. Компетенція масліхатів місцевих виконавчих органів, організація і порядок їх діяльності, правовий стан встановлюються законом.

На початку жовтня 1998 р. парламент Казахстану прийняв поправки до Конституції, продовживши термін повноважень глави держави до 7 років і призначивши позачергові президентські вибори на січень наступного року. Політичні опоненти Нурсултана Назарбаєва стверджували, що прискорення виборів викликане зниженням рейтингу президента і його авторитету в суспільстві через невдалі економічні і соціальні реформи і посилення популярності колишнього прем'єр-міністра Кажагельдіна.

Вибори 10 січня 1999 р. стали першими в історії Казахстану виборами глави держави, що проводилися на альтернативній основі. Крім Нурсултана Назарбаєва, було зареєстровано ще 3 кандидати. Акажана Кажагельдіна, основного (як стверджує незалежна преса) суперника чинного президента, Центрвиборчком так і не зареєстрував кандидатом у президенти.

Місія ОБСЄ констатувала, що виборчий процес у Казахстані не відповідав міжнародним стандартам. Порушення полягали, зокрема, в тиску і залякуванні владою альтернативних кандидатів та їхніх прихильників, ускладненому доступі до ЗМІ, масованій пропаганді на користь нинішнього президента в державних мас-медіа.

Що б там не було, Нурсултан Назарбаєв здобув переконливу перемогу на виборах. За його кандидатуру віддали голоси 81,7 % виборців, які взяли участь у голосуванні.

Спадкоємницею нинішнього Президента Казахстану називають його дочку Даригу Назарбаєву, яка нині є головою потужного казахського медіа-холдингу “Хабар”, керівником Міжнародного інституту сучасної політики, лідером новоствореної партії “Асад” (дослівно: “Всім миром”). “Асад”, який налічує 170 тисяч членів, має вдихнути нове життя у пропрезидентський табір, стомлений колишніми партіями влади, і дати бій опозиції у рамках легітимного політичного процесу. “Асад” стає провідною політичною партією в країні, Дарига Назарбаєва — другим після президента політиком. Дарига Назарбаєва наголошує: “Громадські інститути, громадські організації і політичні партії повинні працювати на те, щоб підвищувати рівень політичної культури, пояснювати людям, що відбувається, щоб вони самі робили усвідомлений вибір, самі розуміли, в чому їхній інтерес і яка громадська сила чи політична партія найбільшою мірою здатна захищати ці інтереси в органах влади”. І далі: “Роль політичних партій старого типу, утворених наприкінці минулого століття, відходить у минуле. Нині потрібна партія нового типу”. До речі, сама Д. Назарбаєва вважає, що Нурсултан Назарбаєв буде 2006 року балотуватися в президенти. Це не суперечить Конституції.

Напередодні виборів до парламенту, які відбулися 19 вересня 2004 року, на з’їзді пропрезидентської партії “Отан” Н. Назарбаєв оголосив про початок масштабної політичної реформи, метою якої є підвищення ролі парламенту в системі влади. Створено Національну комісію з питань демократії та громадянського суспільства.

3 грудня 2005 року Нурсултана Назарбаєва обрано президентом Казахстану. За нього проголосували понад 90 % виборців, явка становила 75,5 %.

Неоднозначно оцінюється політика владних структур у підході до міжнаціональних взаємин. Заміна неказахів на казахів у державній адміністрації, поліції, парламенті негативно впливає на російськомовне населення, яке побоюється, що його майбутнє (в Казахстані із 14,4 млн осіб — 60,3 % неказахи, переважно росіяни, українці та ін.) — це вимушене поповнення низькооплачуваної робочої сили для обслуговування казахської еліти. Проте ці побоювання, напевно, не мають підґрунтя. У Казахстані права всіх націй захищені Конституцією. Російська мова є офіційною і при-

рівнюється до державної. Грошовий знак тенге має написи двома мовами: казахською та російською. До Казахстану повернулися сотні росіян.

У зовнішній політиці, зокрема щодо країн СНД, президент Казахстану виступає за інтеграцію на пострадянському просторі, послідовно відстоює потребу розвитку як двосторонніх (останнім часом тричі офіційно відвідав Україну), так і багатосторонніх відносин (у лютому 1995 р. президентами Казахстану, Узбекистану і Киргизстану прийнято рішення про створення міждержавної ради, куди ввійшли президенти, прем'єр-міністри, міністри закордонних справ із штаб-квартирою в Алма-Аті). Крім того, створено центральноазійський банк. У цьому контексті можна розглядати і створення влітку 1998 р. “Центральноазійського економічного співробітництва”, куди ввійшли Узбекистан, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан.

Визначаючи перспективи розвитку СНД, Нурсултан Назарбаєв стверджує: “Сьогодні докорінно потрібно реформувати не тільки саму Співдружність, а й російську політику стосовно своїх близьких сусідів. Поки вона не стане справді відповідальною і дружньою, орієнтація країн СНД на інші геополітичні центри зберігатиметься. Гадаю, що ніхто не сперечатиметься з тим, що і зараз ще “ключі” від інтеграції перебувають у Кремлі”.

Порівняно зважені політичні й економічні перетворення здійснюються в *Республіці Узбекистан* (територія — 447,4 тис. км кв.; населення — 25,2 млн чол.). Як відомо, родоплемінна структура тут суттєво розмита і не відіграє особливої ролі. Важливого значення надається традиціям колишніх могутніх середньоазійських держав: Бухари, Коканду, Хорезму. Не випадково обраний 29 грудня 1991 ро-ку президент Узбекистану Іслам Карімов, колишній перший секретар ЦК Компартії республіки, який народився в Самарканді — одній із двох столиць Бухарської держави, обрав історію Бухари за базову.

До речі, ташкентська еліта тривалий час не могла усвідомити, чому їй належить підкорятися самаркандцю. Боротьба кланів, яка передувала остаточному утвердженню Іслама Карімова, завершилася на його користь. При цьому і ташкентці, і ферганці, і, зрозуміло, самаркандці знайшли своє місце у владних структурах.

Підвалиною нової узбецької державності стало вчення бухарських мислителів — від грізного еміра Тимура до великого теолога Накшабанда. Іслам Карімов не приховує, що звертається до мудрості вели-

кого Тимура: заволодівши розумом людей, можна наказувати їм. У 1991 р. Іслам Карімов так відповів депутатам Верховної Ради Узбекистану на звинувачення його в диктаторських замашках: “У нашій республіці може бути або демократія, або порядок”. І обрав порядок. Основна заповідь президента: “На Сході владу не ділять”. Досвід Південної Кореї, Чилі, Китаю і навіть Туреччини, як переконує Іслам Карімов, є найкращим доказом ефективності політики твердої руки у центральноазійських країнах.

Іслам Карімов, якого в січні 2000 р. знову обрано президентом Узбекистану, є послідовним прихильником світської держави. Він одностайно наголошує на своїй протидії ісламському екстремізму. Референдум, що відбувся в країні на початку 2002 р., продовжив термін повноважень президента Узбекистану з нинішніх п'яти до семи років. Наступні вибори мають відбутися 2007 року.

До речі, восени 2003 року старша дочка Іслама Карімова Гільнара — одна з найбагатших ділових жінок Узбекистану — одружилася з міністром закордонних справ Садиком Сафаєвим, який до того обіймав посаду Надзвичайного і повноважного посла Узбекистану в Сполучених Штатах Америки. Вважають, що Садик Сафаєв може стати наступником Іслама Карімова.

За Конституцією (прийнята 8 грудня 1991 р., внесені зміни 28 грудня 1993 р.) Узбекистан — суверенна демократична республіка. Від імені народу Узбекистану можуть виступати тільки обрані ним Олій Меджліс і президент республіки.

Система державної влади Республіки Узбекистан ґрунтується на принципі розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову.

Вищим державним представницьким органом є Олій Меджліс Республіки Узбекистан, який здійснює законодавчу владу. Складається із депутатів, що обираються в територіальних виборчих округах на багатопартійній основі терміном на п'ять років. Нині це двопалатний парламент, вибори до нижньої палати проводяться головним чином за партійними списками.

До повноважень Олій Меджлісу належать: прийняття Конституції Республіки Узбекистан, внесення до неї змін і доповнень; призначення виборів до Олій Меджлісу, виборів президента республіки; затвердження указів президента Республіки про призначення і звільнення з посади прем'єр-міністра, його першого заступника, заступників прем'єр-міністра, членів Кабінету міністрів; здійснення інших повноважень, передбачених конституцією.

Президент Республіки Узбекистан є керівником держави і виконавчої влади, водночас головою Кабінету міністрів.

Президент Узбекистану обирається громадянами цієї країни на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні терміном на п'ять років, виступає гарантом дотримання прав і свобод громадян, Конституції і законів Республіки Узбекистан; представляє Республіку Узбекистан всередині країни і в міжнародних відносинах.

Якщо у складі Олій Меджлісу Республіки Узбекистан виникають неподолані суперечності, що ставлять під загрозу його нормальне функціонування, або неодноразово приймаються рішення, що суперечать Конституції, Олій Меджліс може бути розпущений рішенням президента, прийнятим за погодженням з Конституційним судом.

За умови, що президент республіки Узбекистан за станом здоров'я не може виконувати свої обов'язки, в десятиденний термін на надзвичайному засіданні Олій Меджлісу на термін до трьох місяців обирається з депутатів тимчасовий виконувач обов'язків президента. У цьому разі в тримісячний термін мають бути проведені всенародні вибори президента Республіки Узбекистан.

Склад Кабінету міністрів формується президентом і затверджується Олій Меджлісом республіки. Кабінет міністрів забезпечує ефективне функціонування економіки, соціальної і духовної сфери, виконання законів, інших рішень Олій Меджлісу, указів, постанов і розпоряджень президента республіки.

Представницькими органами влади в областях, районах і містах є Ради народних депутатів, очолювані хакімами, які, виходячи з інтересів держави і громадян, вирішують питання, віднесені до їх компетенції. Органами самоврядування в селищах, кишлаках та аулах є збори громадян, які обирають на 2,5 роки голову (аксакала) та його радників. Порядок виборів, організація діяльності і обсяг повноважень органів самоврядування регулюються законом.

Судова влада в Республіці Узбекистан діє незалежно від законодавчої і виконавчої, політичних партій, інших громадських організацій. Організація і порядок діяльності судів визначаються законом.

Конституційний суд Республіки Узбекистан розглядає справи про конституційність актів законодавчої і виконавчої влади. Конституційний суд за поданням президента обирається Олій Меджлісом з фахівців у галузі політики і права у складі голови, заступника голови

і суддів Конституційного суду. В своїй діяльності судді Конституційного суду незалежні і підкоряються тільки Конституції Республіки Узбекистан.

Останніми роками проблема формування громадянського суспільства, взаємовідносин владних структур, громадян стала активніше досліджуватися соціологами. У книзі “Узбекистан на порозі XXI сторіччя: загрози безпеці, умови і гарантії прогресу” Іслам Карімов стверджує: “Для нас громадянське суспільство — це соціальний простір, де верховенствує закон, який не лише не суперечить, але й сприяє саморозвитку людини, реалізації інтересів особистості, максимальному функціонуванню її прав і свобод”. І далі: “Закони держави не повинні обмежувати права людини, громадянина, але і закони повинні дотримуватись усіма беззаперечно”.

До проблеми громадянського суспільства Іслам Карімов звертається і в доповіді на IX сесії Олій Меджлісу другого скликання (29 серпня 2002 р.): “П’ятий пріоритет і важливіша умова формування громадянського суспільства — це посилення ролі і значення в житті суспільства недержавних і суспільних інститутів. Це реалізація принципу “від сильної держави — до сильного суспільства”. Це поетапне і поступове зменшення ролі державних структур у вирішенні багатьох завдань, пов’язаних, у першу чергу, із соціально-економічними процесами, і передача цих функцій громадським організаціям”.

І все ж Узбекистан переживає серйозні економічні труднощі. Ледве долається спад виробництва, є проблеми із забезпеченням населення продуктами харчування, зокрема хлібом, середній доход громадян не перевищує 30 дол. на місяць. У цій ситуації владні структури Узбекистану вимушені були попросити кредити у Всесвітнього банку і Міжнародного валютного фонду. За сприяння США Узбекистан отримав кредит в 1,5 млрд дол. Одночасно спостерігається зростання впливу США на економічну і політичну ситуацію в цій центральноазійській державі. Нині американським компаніям належать ключові позиції у виробництві і експорті золота і урану — найважливіших, після бавовни, валютних джерел країни.

Іслам Карімов — послідовний прихильник світської держави. Діями релігійних екстремістів пояснюють терористичні акти в лютому 1999 р., коли від вибухів у Ташкенті загинуло 14 осіб, 128 було поранено. Як вважає президент Узбекистану, мета терористів полягала

в тому, щоб підірвати мир і спокій у країні, посіяти сумнів щодо правильності нинішньої політики. Реакція громадян Узбекистану була зворотною.

У квітні 2004 року в Ташкенті і Бухарі внаслідок терористичних актів і сутичок міліції з фундаменталістами загинуло 42 особи, серед них 3 міліціонери. За офіційною версією, здійснені терористичні акти — це спроби нанести удар по міжнародній антитерористичній коаліції, і насамперед по США як її основному учаснику. При цьому слід враховувати той факт, що в Узбекистані розташована американська військова база, а влада країни підтримувала дії США в Афганістані. Інша версія полягає в тому, що терористичні акції — справа певних сил всередині Узбекистану, які прагнуть використати багатьох незадоволених надмірно жорсткою політикою влади щодо радикального ісламістського угруповання “Хізб-ут-Тахрір”. Сьогодні режим Іслама Карімова вважається одним із найжорстокіших у Центральній Азії. Ставши вірним союзником США у боротьбі з тероризмом, узбецький президент скористався цим для того, щоб запровадити жорстокіші репресії проти опозиціонерів-ісламістів незалежно від того, виступали вони за збройні методи боротьби чи ні. І немає нічого дивного в тому, що така репресивна політика тільки поповнила лави терористів.

Драматичні і трагічні події в узбецькому місці Андижані 13–15 травня 2005 р. підтверджують цей висновок. Озброєні заколотники захопили в'язницю, звільнили ув'язнених, а потім захопили міську держадміністрацію. Заколот було подавлено збройними силами з численними людськими жертвами. На думку узбецької генеральної прокуратури, в здійсненні терористичного акту задіяні міжнародні терористичні організації “Ісламський Рух Туркестану”, “Хізбут Тахрір” і “Акрамїйдас”. Європейський Союз ввів санкції проти Узбекистану, які підтримали США. У відповідь Узбекистан поставив вимогу перед США залишити до кінця року військову базу, розташовану на його території.*

У зовнішньополітичній сфері Узбекистан за роки незалежності визначив своє місце, набув свій самостійного голосу в світовому співтоваристві. Нині Узбекистан визнали 165 держав; понад 120 країн світу встановили з ним офіційні дипломатичні відносини.

* Див.: Жлуктенко В. Андижан і кара. Захід посилює тиск на узбецьку владу. — День — 2005. — 6 жовтня.

Президент І. Карімов рішуче виступає проти поспішної інтеграції країн СНД. Ним визначені п'ять основних умов, за яких має здійснюватися інтеграція і кооперація між державами. Це — добровільність і повна рівноправність держав; однакова спрямованість і ідентичність реформ, які проводяться в кожній країні; опора насамперед на власний потенціал; неприпустимість форсування інтеграційних процесів, коли формування спільних наддержавних структур тяжіє над процесами економічної інтеграції.

Туркменським феноменом називають те, що нині відбувається в цій країні. *Республіка Туркменістан* (територія — 488,1 тис. км кв.; населення — 4,6 млн чол.) має яскраво виражений племінний поділ: усього 30 племен, найбільших — п'ять. Племена мають чіткі ареали розміщення, “свої” землі. Згідно з ними республіка розділена на п'ять великих областей — вelayitів. Першим президентом Туркменістану в 1990 р. було обрано Сапармурата Ніязова, колишнього першого секретаря ЦК Компартії Туркменістану. При цьому враховувався і той факт, що за своїм походженням Сапармурат Ніязов був із племені теке, з якого історично походили правителі країни. Свою легітимність президент Туркменістану підтвердив після прийняття нової Конституції всенародними виборами в червні 1992 р. (за нього проголосувало 99,5 % виборців) і на референдумі в січні 1994 р., який продовжив повноваження президента ще на п'ять років, до 2002 р. Цьому значно сприяло толерантне ставлення глави держави до інших племен, а також до національно-демократичного опозиційного руху “Агзи бирлик” (“Єдність”).

Парламент Туркменістану, “враховуючи звернення громадян і виконуючи волю народу”, закріпив за президентом нове ім'я — Сапармурат Туркменбаші (вождь усіх туркменів). У грудні 1999 р. Халк Маслахати (Народна Рада, до якої входять президент, депутати Меджлісу, члени уряду, глави адміністративних утворень) постановила, що Сапармурат Ніязов “не обмежений в термінах президентства”. Політрада Демократичної партії Туркменістану (С. Ніязов є її почесним головою) запропонувала надати йому ці повноваження на все життя. І, нарешті, в 2002 р. Народна Рада оголосила Ніязова довічним президентом, проте С. Ніязов заявив, що він керуватиме країною лише до 2007 р.

Відповідно до Конституції, Туркменістан — демократична, права, світська держава, в якій державне правління здійснюється у

формі президентської республіки. Туркменістан на підставі закону має статус постійного нейтралітету.

Вищим представницьким органом народної влади є Халк Маслахати (Народна Рада) Туркменістану. Вищу державну владу та управління в Туркменістані здійснюють президент, Меджліс (50 депутатів), Верховний суд, Вищий господарський суд, Кабінет міністрів. Туркменістан складається з адміністративно-територіальних утворень, де існують місцеві органи самоврядування.

У руках Туркменбаші зосереджена вся повнота влади. Він — президент республіки, глава Кабінету міністрів, керівник вищого органу представницької влади — Народної Ради Халк Маслахати, голова Ради Старійшин. Він же — Верховний головнокомандувач у чині генерала армії, голова Ради оборони і національної безпеки, начальник цивільної оборони, голова єдиної в країні Демократичної партії.

По всій країні розпочалося будівництво пам'ятників першому туркменському президентові, його іменем названо вулиці, міста і навіть канали. В центрі Ашгабаду споруджено незвичайний пам'ятник — 12-метрова позолочена фігура поставлена на 23-метровий постамент. В історії Середньої Азії немає аналогів подібних пам'ятників: ісламська релігія забороняла зображення людей. Сапармурат Ніязов створив звід правил, за якими повинен жити кожен туркмен. Книгу названо “Рухнама” — “Духовна книга” — головна книга туркменського народу, книга-дороговказ. Вона підбиває підсумки багатомісячної історії туркменів, розповідає про склад їх розуму, звички, традиції, бажання і наміри. За словами Сапармурата Ніязова, в “Рухнамі” зібрані воедино всі морально-філософські риси туркменського народу. На прикладах історичного становлення туркменської нації та її державності зроблено висновки, що тільки при внутрішній згуртованості народу, всіх його племен на єдиній платформі моральних устоїв і традицій держава може бути стабільною. “Туркменістан — улюблена Вітчизна, краю рідний мій, і в думках, і серцем я завжди з тобою. За найменше зло, заподіяне тобі, хай відніметься рука моя. За найменший наклеп на тебе хай знесилиться язик мій. У час зради Батьківщині, Сапармурату Туркменбаші Великому, священному стягу твоєму, хай перерветься дихання моє!” — цією клятвою туркмени розпочинають усі збори, уроки в школах, ї завчають навіть у дитячих садках. Сам Ніязов неодноразово заявляв, що перебори через край у цих питаннях його не

бентежать. Туркменбаші переконаний: коли суспільство створить цивілізовану економіку, в основі якої буде приватна власність, з'являться справді демократичні інститути, незворотним фактом стане верховенство закону і непорушність прав людини, тоді і зайве, на носне, що стосується його особи та імені, відпаде як само собою зрозуміле.

У чому феномен культу особи Туркменбаші? Відповідь, напевне, треба шукати в особливостях азійського менталітету: вождь може бути тільки один, а одноплемінники повинні беззаперечно визнавати його верховенство. Цим обмежена і кадрова політика президента, яка спрямована на зміцнення режиму особистої влади. При цьому він використовує принцип противаги (не допускати посилення позиції будь-кого із ближнього кола). Президент відкрито дає зрозуміти своїм чиновникам, що має компромат на них, і робить це регулярно. Такий принцип допомагає йому “тримати в узді чиновників, які відчувають, що перебувають “під ковпаком”. Друге правило кадрової політики вождя — регулярні зміни керівного складу, що не дає нікому “укорінитися” на одному місці і перетворитись на самостійний центр сили.

В Туркменістані за ініціативою Сапармурата Ніязова розроблено прагматичну програму “10 років добробуту”, яка згодом була трансформована в “10 років стабільності”. Її основні положення: спираючись на позитивні елементи минулого, бачити і здійснювати нове. В перспективі передбачається перехід від експорту сировини (газ, нафта, бавовна, каракуль) до продажу готових виробів і напівфабрикатів. Маленька держава, на переконання президента, повинна спиратись на власні сили.

Проте реалізувати цю ідею виявилось не так просто. За запасами газу Туркменістан посідає п'яте місце у світі. Продаж газу є вирішальним фактором соціальної і політичної стабільності в країні. Єдиний газопровід із Туркменістану проходить через Росію. З 2007 року монопольним покупцем газу на 25 років стає російський “Газпром”, а єдиним експортним ринком — російський, який, зрозуміло, буде визначати нижчі ціни для Туркменістану і вищі для імпортерів туркменського газу. Зокрема, Україна за угодою отримала 2004 року 36 млрд кубометрів газу, більшу частину добутого газу за цей період. Спроба здійснити туркмено-іранський проект прокладення трубопроводу Туркменістан — Іран — Туреччина — Південна Європа до останнього часу не мала успіху. Втру-

тився Вашингтон, відомий своїм недобррозичливим ставленням до Ірану, і примусив усіх інвесторів відмовитись від фінансування проекту.

Як живуть туркмени. Середня заробітна плата становить 20–25 доларів. У Туркменістані діє зрівняльна система. Рівень заробітної плати в різних секторах економіки — в державному чи приватному — обмежується законом. Заробітної плати достатньо для забезпечення відносно бідного існування, ціни на комунальні послуги, порівняно невисокі забезпечення населення газом в основному безкоштовне. Кожному громадянину за низькими цінами продається певна кількість м'яса, масла, цукру, рису, господарського мила. В згадуваній книзі “Рухнама” Туркменбаші закликає еліту і співгромадян проїнятися духом національної величі, необхідним для побудови нової країни. Але біда в тому, що ні корумповані чиновники, стурбовані бажанням якомога швидше набити кишені, ані замордовані злиднями громадяни не готові до сприйняття героїства вождя.

У зовнішньополітичній діяльності Туркменістан дотримується статусу постійного нейтралітету, який було законодавчо закріплено в Конституції країни: Туркменістан на основі закону має статус постійного нейтралітету. Визнаний світовим співтовариством постійний нейтралітет Туркменістану є основою його внутрішньої і зовнішньої політики. У грудні 1995 р. Генеральна Асамблея ООН одностайно ухвалила безпрецедентну резолюцію “Постійний нейтралітет Туркменістану”. У цьому документі висловлено міжнародне визнання політики “відкритих дверей” і невтручання у внутрішні справи інших держав, яку проводить країна з часу проголошення незалежності. Сапармурат Ниязов зазначає: “Хочу особливо наголосити: міжнародна підтримка нашого зовнішнього курсу не випадкова. У світі дедалі більше людей розуміє — нейтралітет Туркменістану відповідає загальним інтересам наших сусідів, бо відкриває широкі перспективи для розвитку в регіоні взаємовигідного співробітництва, для стабілізації обстановки, створення клімату взаємоповаги і довіри”.

У *Киргизькій Республіці* (територія — 198,5 км кв.; населення — 4,7 млн чол.), так само як в інших незалежних державах Центральної Азії, також відбуваються складні політичні й економічні процеси. Президентом Киргизстану 27 жовтня 1990 року обрано академіка Аскара Акаєва. На цей час з'ясувалося, що Аскар Акаєв є прямим нащадком одного з останніх киргизьких правителів хана Шабдана, тоб-

то законним спадкоємцем престолу. На посту президента виступив прихильником пріоритету прав людини над правами нації, що спричинило нарікання місцевих націонал-радикалів.

Згідно з Конституцією, Киргизстан є суверенною, унітарною, демократичною республікою, побудованою на засадах правової, світської держави. Народ Киргизстану є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, яку здійснює через систему державних органів. Державна влада в країні ґрунтується на принципах верховенства влади народу, яку представляє і забезпечує всенародно обраний президент, її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, а також поділу функцій загальнодержавної влади і місцевого самоврядування.

У грудні 1995 р. Аскара Акаєва на альтернативній основі повторно обрано президентом Киргизстану. Перед виборами він заявив: “Я пішов на цей безпрецедентний крок, щоб довести: Азія спроможна на демократичний шлях розвитку”. У грудні 2000 р. Аскара Акаєва переобрано ще на один термін.

2 лютого 2003 року у Киргизстані відбувся референдум про внесення поправок до Конституції. Головною метою конституційно-правової реформи, яку було проведено в Киргизстані, є передача частини повноважень президента уряду і парламенту країни, що передбачає ефективніше функціонування всіх гілок державної влади. Так, прем'єр-міністр вноситиме кандидатури членів уряду на затвердження парламентом, парламент затверджуватиме суддів усіх рівнів. Оновлена редакція Конституції передбачає створення однопалатного парламенту в складі 75 депутатів (До цього загальна кількість депутатів двох палат становила 105 осіб), які працюють на постійній основі і обираються за мажоритарною системою.

Більшість громадян Киргизької Республіки (70 %) висловились за надання Аскару Акаєву президентських повноважень до кінця його терміну — 2005 року.

Президент Киргизстану А. Акаєв є активним прихильником процесів у СНД, підтримав розвиток інтеграційного курсу Росії у відносинах з країнами-учасниками СНД. Цьому передував складний пошук місця Киргизстану в новому геополітичному просторі: вивчалася можливість “тюркського загального ринку”, запропонованого Туреччиною, “ісламського загального ринку”, на який орієнтували Саудівська Аравія та Іран, можливість зближення з Китаєм. Зрештою було обрано шлях більш тісної інтеграції з країнами СНД

геополітичні інтереси у Киргизстані мають США, в Бішкеку розташовано американську військову базу.

На виборах до парламенту Киргизстану, які відбулися 27 лютого і 13 березня 2005 р., обрано 71 депутата із 75. Серед обраних — син і дочка президента А. Акаєва. Лише п'ять депутатів нового скликання можна назвати представниками опозиції. Опозиція звинуватила владу у фальсифікації виборів, вимагала відставки Аскара Акаєва і проведення повторних виборів до парламенту. У Бішкеку, Джелал-Абаді, Оші, в інших містах відбулися сутички опозиції і силових структур.

Аскар Акаєв вивозить сім'ю з країни, а через два дні відрікається від влади. Президентом Киргизстану обирається Курманбек Бакієв.*

Політична нестабільність, занепад економіки спостерігаються в країнах, що потерпіли від міжнаціональних і військових конфліктів. Ідеться насамперед про *Республіку Таджикистан* (територія — 143,1 тис. км кв.; населення — 6,6 млн чол.), яку роздирають кланові й етнічні протиріччя, корумпована економіка, де опозиція, яку підтримують з-за кордону, веде збройну боротьбу проти владних структур. Введення до Таджикистану 20-тисячних колективних миротворчих сил СНД, посилення охорони кордону російськими військами, заборона опозиційних партій і рухів тривалий час не давали очікуваних результатів.

Незважаючи на це все, у Таджикистані прагнуть розвивати конституційний процес. У листопаді 1994 року прийнято нову Конституцію Таджикистану.

Відповідно до Основного Закону республіки, Таджикистан — суверенна, демократична, правова, світська й унітарна держава. Таджикистан — соціальна держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини. Право виступати від імені народу Таджикистану належить тільки президенту і Меджлісу Олі.

Громадські об'єднання створюються і діють у межах Конституції і законів. Держава надає їм рівні можливості в їх діяльності. Релігійні організації відокремлені від держави і не можуть втручатися у державні справи. Створення і діяльність громадських об'єднань, що пропагують расову, національну, соціальну і релігійну ворожнечу чи закликають до насильницького повалення конституційного ладу і організації збройних груп, забороняються.

* Див.: Швець С. Кыргызский характер революции. — День — 2005. — 28 июля. — С. 83.

Меджліс Олі є вищим представницьким і законодавчим органом Республіки Таджикистан. Меджліс Олі обирається терміном на 5 років.

Президент Республіки Таджикистан є главою держави і виконавчої влади (уряду). Президент є гарантом Конституції і законів, прав і свобод людини і громадянина, національної незалежності, єдності і територіальної цілісності, спадкоємності і довговічності держави, погодженого функціонування і взаємодії державних органів, дотримання міжнародних договорів Таджикистану.

Уряд республіки забезпечує керівництво економічною, соціальною і духовною сферами; виконання законів; рішень Меджлісу Олі; указів і розпоряджень президента Таджикистану.

Місцева влада складається з представницьких і виконавчих органів, які діють у рамках своїх повноважень. Органом самоврядування в населеному пункті і селі є джамоат. Порядок утворення, повноваження і діяльність органів місцевої влади регулюються конституційним законодавством.

Судову владу в Таджикистані здійснює Конституційний суд, Вищий економічний суд, Верховний суд, Військовий суд, суд Гірсько-Бадахшанської автономної області, обласні, міста Душанбе, міські та районні суди.

Конституційний суд складається до 7 осіб. До його повноважень належать визначення відповідності до Конституції, законів, правових актів Меджлісу Олі, президента, уряду, Верховного суду, Вищого економічного суду та інших державних і громадських організацій.

Президентом країни наприкінці 1994 року обрано Емомалі Рахмонова, який до цього був головою Верховної Ради Таджикистану. Опозиція відмовилася брати в них участь, стверджуючи, що ці вибори є дискримінаційними щодо противників режиму. У лютому 1995 р. відбулися вибори до парламенту, сформовано уряд.

Перспективи політичної стабільності в Таджикистані, як і раніше, суперечливі. Надзвичайно складним виявився міжтаджицький діалог. У серпні 1995 р. президент Таджикистану Емомалі Рахмонов і лідер об'єднаної таджицької опозиції Саїд Абдулло Нурі підписали протокол про основні принципи встановлення миру і національної злагоди в країні. З вересня 1995 р. міжтаджицькі переговори відбуваються в Ашгабаті. Урядова делегація, яку до останнього часу очолював міністр закордонних справ, вважає, що політичне врегулювання в країні має відбуватися в конституцій-

них рамках, виходячи із визнання легітимності чинних владних структур. Деякі представники опозиційних сил виступають за надання особливої ролі Узбекистану у розв'язанні міжтаджицьких проблем. Проте наявність “узбецького фактора”, на думку аналітиків, може призвести до того, що політична боротьба спричинить міжетнічне протистояння між узбеками і таджиками, а в цих умовах вірус націоналізму може поширитися на сусідні країни, а згодом і на весь центральноазійський соціум. Вихід вбачається тільки в національному примиренні, починати треба з припинення збройного конфлікту.

Улітку 1997 р. у Москві підписано угоду між президентом Таджикистану Емомалі Рахмоновим і лідером об'єднаної таджицької опозиції Абдулло Нурі про припинення збройного протистояння і утворення коаліційного уряду (опозиція матиме в ньому третину місць) на перехідний період до проведення нових виборів до владних структур республіки.

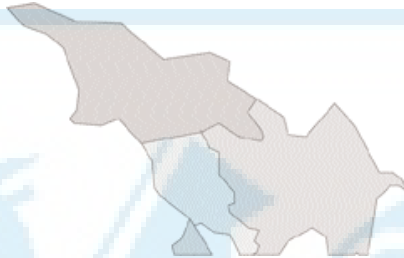
Московські і Тегеранські мирні угоди створили сприятливу атмосферу для проведення політичних, економічних і військових реформ у країні. Після завершення інтеграції військових формувань об'єднаної таджицької опозиції в склад силових відомств, включення її представників до уряду, з'явилася можливість спільно будувати цивілізовану державу. Це підтвердили і президентські вибори в листопаді 1999 р. Президентом Таджикистану знову обрано на альтернативній основі на семирічний термін 47-річного Емомалі Рахмонова. За нього віддали голоси 97 % тих, хто брав участь у виборах.

20 червня 2004 року, за офіційними даними, 97,9 % тих, хто взяв участь у голосуванні на референдумі, підтримали внесення відповідних поправок до Конституції Таджикистану, які надають можливість президенту Таджикистану Емомалі Рахмонову ще двічі висувати свою кандидатуру на президентських виборах і пробути на цій посаді загалом понад 14 років.

Отже, як свідчить аналіз, у політичній сфері центральноазійські країни проводять послідовний курс на незалежність (але існує чітка тенденція становлення авторитарних режимів). Нові конституції цих держав визначають повноваження законодавчих органів, глав держав, урядів, судової влади. Основні закони широко декларують права, свободи громадян, умови діяльності інститутів громадянського суспільства. Проте практична реалізація цих декларацій

2.5. Країни Закавказзя. Між двома берегами

Країни Закавказзя — Грузія, Азербайджан, Вірменія — проголосили незалежність і після розпаду Радянського Союзу ввійшли до Співдружності Незалежних Держав. У суспільно-політичному устрої прагнуть розвинути модель незалежності своїх держав 1918–1920 рр.

Реальність виявилася такою, що міжнаціональні конфлікти пригломшили колишні республіки Закавказзя. Існує спільна людська трагедія: президенти, парламенти, уряди не змогли запобігти братовбивчій війні.

У Грузії (територія — 69,7 тис. км кв.; населення — 4,9 млн чол.) всенародно обраного президента Звіада Гамсахурдія піддано вигнанню із застосуванням зброї, а посаду президента було скасовано. Згодом З. Гамсахурдія помер за загадкових обставин. Головою грузинської держави став називатися спікер парламенту. На цю посаду шляхом загальних виборів було обрано колишнього комуністичного лідера Грузії і колишнього міністра закордонних справ СРСР Едуарда Шеварднадзе.

Конституцію Грузії було прийнято 24 серпня 1994 року. За Конституцією Грузія — незалежна, єдина і неподільна держава. Формою політичного устрою є демократична республіка. Питання місцевого значення вирішують органи місцевого самоврядування, не зашкоджуючи суверенітету держави. Порядок утворення, повноваження органів місцевого самоврядування та їх відносини з державними органами визначаються органічним законом.

Парламент Грузії є вищим представницьким органом країни, який здійснює законодавчу владу, визначає основні напрями зовнішньої і внутрішньої політики країни, у встановлених Конституцією межах контролює діяльність уряду і здійснює інші повноваження. Парла-

мент складається із 235 членів, з них 150 обираються за пропорційною і 85 – за мажоритарною системою.

Президент Грузії є главою грузинської держави та главою виконавчої влади. Президент здійснює внутрішню і зовнішню політику держави, забезпечує єдність і цілісність держави, а також діяльність державних органів відповідно до Конституції. Президент є найвищим представником Грузії у зовнішніх відносинах. Президент за згодою парламенту призначає членів уряду. Члени уряду відповідальні перед президентом. Президент здійснює й інші повноваження, передбачені Конституцією і законом.

Судова влада здійснюється шляхом конституційного контролю, правосуддя і в інших формах, установлених законом. Суди виносять рішення від імені Грузії. Конституційний суд Грузії (до його складу входить 10 суддів) є судовим органом конституційного контролю. Рішення Конституційного суду є остаточним.

Грузія – федеративна республіка. Передбачалося, що це влаштує Абхазію. Проте нормалізувати грузино-абхазькі відносини до останнього часу не вдалося, незважаючи на участь у цьому процесі миротворчих сил Росії.

Згідно з новою Конституцією, у листопаді 1995 р. у Грузії відбулися вибори президента і парламенту. Президентом Грузії став Едуард Шеварднадзе, за якого проголосувало 75 % виборців. Повернувшись до Грузії, Едуард Шеварднадзе заявив: “Минув час, коли всі питання розв’язувались у Москві, віднині вирішальну роль в житті Грузії відіграватимуть Німеччина і США”. Завдяки фінансовій допомозі країн Європи, США, Туреччини, Міжнародного валютного фонду уряд спромігся відносно стабілізувати економічну ситуацію в республіці, здійснити грошову реформу.

Зовнішньополітична діяльність уряду Шеварднадзе спрямовувалась на зміцнення політичної й економічної незалежності від Росії, відносини з якою набули конфронтаційного характеру. Свою національну безпеку Грузія прямо пов’язує з перебуванням у блоці НАТО. Як пріоритетний розглядається контракт щодо видобутку й експорту каспійської нафти через Грузію і Туреччину, а не через російський Північний Кавказ.

9 квітня 2000 року Едуарда Шеварднадзе переобрано на посаду президента Грузії терміном на п’ять років.

Ситуація в Грузії залишається складною. Південна Осетія та Абхазія, що відокремились від Грузії де-факто, надто дистанційована

від Тбілісі Аджарія, бунтівна Західна Грузія — практично ніхто з них не визнає нинішніх інститутів влади країни. До цього слід додати глибоку економічну кризу та тотальну корумпованість владних структур.

У листопаді 2003 року відбулися вибори в парламент Грузії. Не без відома Едуарда Шеварднадзе, а швидше за його згодою, результати виборів намагалися сфальсифікувати на користь пропрезидентських політичних сил. Глибока економічна криза, анемія урядових структур, їх тотальна корумпованість і прагнення залишитися при владі шляхом фальсифікації виборів були використані опозиційними силами для тиску на Едуарда Шеварднадзе і його змусили достроково подати у відставку.

Формально обов'язки глави держави взяла на себе одна із лідерів опозиції, колишній спікер парламенту Ніно Бурджанадзе. Але в дійсності провідною фігурою в новій грузинській владі став Михайло Саакашвілі, лідер партії “Національний рух”. Конституційний суд визнав вибори депутатів до парламенту, які обирались за пропорційною системою, недійсними. Призначено дострокові вибори президента і парламенту Грузії.

На питання, чому Едуард Шеварднадзе не утримав влади, ґрунтовну відповідь дав Володимир Путін: “Тепер уже колишній президент Грузії припустився серйозних систематичних помилок у внутрішній, зовнішній та економічній політиці. Якщо говорити ширше, то сутність політики Шеварднадзе полягала в балансуванні між США і Росією. Ні ту ні іншу сторону таке дворушництво, зрозуміло, не задовольняло, як і політичні сили Грузії. Солідна американська допомога не принесла жодної користі грузинській економіці. Проте розрив з Росією поглибив економічну кризу. Країна роками жила у злиднях, і в такій ситуації опозиція набирала силу. Зрештою для того щоб утриматись при владі, Шеварднадзе спробував сфальсифікувати підсумки парламентських виборів. Це виявилось останньою краплею, що переважила чашу терпіння як опозиції, так і деяких зарубіжних прихильників грузинського президента. В результаті в критичний момент Шеварднадзе залишився не тільки без серйозних союзників, але ще й став перед вибором: або стріляти у народ, або піти у відставку. До честі грузинського президента, він вибрав останнє”.

Едуард Шеварднадзе: “Коли виникла реальна ситуація, що пролетиться кров і будуть жертви, я міг застосувати збройні сили і ви-

дати указ про надзвичайний стан. Але я всю ніч розміркував і вранці сказав своїм соратникам: єдиний вихід — це піти президентові у відставку. І підписав указ”.

4 січня 2004 року відбулися вибори президента Грузії. Ним, як і очікувалось, став 36-річний Михайло Саакашвілі, за якого віддали голоси понад 98 % виборців, що взяли участь у голосуванні. 25 січня (у день народження Е. Шеварднадзе) відбулася інавгурація нового президента. Перед новим главою держави постали надзвичайно складні завдання. В галузі внутрішньої політики — проведення конституційної реформи, яка передбачає введення інституту кабінету міністрів, а також боротьба з корупцією. Надзвичайно складною була проблема збереження, а точніше відновлення, територіальної цілісності країни. Одразу в трьох регіонах країни тліли конфлікти. До останнього часу лише з Аджарією відносно безболісно налагоджено відносини. Цього не вдалося досягти з Абхазією та Південною Осетією.

Зовнішньополітичним пріоритетом новий президент визначив інтеграцію в Європу. Балансування між північно-східною і далекою заокеанською державою — єдиний шанс досягти стабільності в країні. Грузія прагне найближчим часом стати членом Північноатлантичного альянсу, орієнтується на інтеграцію в Європейський Союз як структуру, рівно віддалену як від США, так і від Росії. Проте Європейський Союз поки що не дуже опікується проблемами Грузії.

Наскільки реальним був вплив інших держав, зокрема Сполучених Штатів Америки, на зміну політичного режиму в Грузії? Існує декілька поглядів. Михайло Саакашвілі: “Відносно казок про те, що все це американці зробили, то це просто байка. Шеварднадзе розвалив країну на кілька частин, люди були доведені до зuboжіння. Нашою метою, природно, було вивести країну з такого стану, але останнім поштовхом послужила фальсифікація парламентських виборів”. Джеймс Шерр, науковий співробітник Центру досліджень конфліктів, Об'єднана академія Великої Британії: “В листопаді 2003 року Вашингтон не тільки приєднався до хвилі міжнародного обурення з приводу результатів парламентських виборів у Грузії, а й значною мірою організував її і нарешті відкрито підтримав претензії опозиції на владу”.

Аналізуючи події в Грузії і порівнюючи їх з перехідним періодом, який свого часу пройшла Естонія, екс-прем'єр-міністр цієї країни

Март Лаар пропонує врахувати уроки, які випливають з естонського досвіду: “На основі нашого досвіду Грузія може зробити перший крок: насамперед створити політичні інститути і тільки після цього продовжити економічну реформу. Не можна недооцінювати важливості нової сучасної конституції і демократичного парламенту, обраного на основі вільних і чесних виборів. Не буде ніякої ринкової економіки без законів, гарантій прав власності і ефективної судової системи. І необхідно боротися з корупцією. Другий крок: будьте рішучіші з прийняттям реформ і здійсненням їх, незважаючи на короткотермінові хворобливі проблеми, які з цим процесом пов’язані. Необхідна радикальна програма реформ. Третій урок полягає у тому, що найбільш реальні рішення — це прості рішення. Новий грузинський уряд повинен стабілізувати економіку і відновити довіру фінансових ринків. Щоб зробити це, Грузія має скоротити свій бюджетний дефіцит і почати збирати податки. Належні державі компанії потрібно приватизувати, але тільки після ухвалення необхідних законів. Це все створить передумови для зарубіжних інвестицій, яких Грузія так потребує. Успіх реформ у Грузії може перетворити її на зразок для інших нестабільних країн Закавказзя і Середньої Азії”.

На парламентських виборах, які відбулися 28 березня 2004 р., партія грузинського президента Михайла Саакашвілі “Національний рух — демократи» отримала 175 мандатів із 235 можливих. 22 представника в парламенті має партія “Нові праві — промисловці”. Інші 38 депутатів — здебільшого незалежні — обрані 2 листопада минулого року в мажоритарних округах. Партія Відродження (партія Абашидзе, лідера Аджарії) не змогла подолати 7-відсотковий бар’єр і залишилась поза парламентом.

Наскільки успішно зможуть впоратись з цими надзвичайно складними проблемами новий президент і його команда, покаже час. До цього слід додати загострення відносин з Росією. Парламент Грузії ухвалив резолюцію, що закликає уряд вимагати від Росії виведення до 1 січня 2006 р. військових баз із Батумі й Ахалкалакі. Раніше передбачалось, що для цього знадобиться 4 роки, тобто до 2008 року.

Щодо українсько-грузинських відносин, то і Україна, і Грузія практично опинилися перед однаковими проблемами: структурна перебудова економіки, забезпечення енергоносіями, транзит цих носіїв своєю територією. Активізації торговельно-економічних

відносин сприятиме введена паромна переправа Одеса — Поті. Це нове транспортне сполучення відкриває для України не лише ринки Закавказзя, а й Центральної та Східної Азії, Ірану та Іраку. Україна і Грузія цілеспрямовано торують шлях до європейських і євроатлантичних структур. Михайло Саакашвілі: “Для нас Україна — це вікно у Європу. Що більше будуть рости шанси України інтегруватися у структури Євросоюзу, то коротшим буде шлях в Європу Грузії. Для нас Україна — і друг, і зразок розвитку. Що успішніше буде економічний розвиток, консолідація держави, то більше буде у нас можливостей інтегруватись один з одним”.

Не набагато простіша ситуація і в сусідній *Республіці Азербайджан* (територія 86,6 тис км кв.; населення — 7,8 млн чол.). Протягом чотирьох років тут було обрано трьох президентів країни. Перший — Аяз Муталібов, президент проросійської орієнтації, в липні 1992 р. був відсторонений від влади. Другий — Абульфаз Ельчибей, президент прозахідної орієнтації — з червня 1993 р. після відставки перебуває в рідному селі Келеки, що в горах Нахічевані. І третій — Гейдар Алієв, колишній перший секретар ЦК Компартії Азербайджану, член Політбюро ЦК КПРС, повернення до влади якого нагадує гостросюжетний детектив.

У 1990 р. Гейдар Алієв повернувся з Москви в Нахічевань, де земляки захоплено зустріли його як національного героя, зарізавши біля його ніг жертвовного барана. Згодом Алієва обирають головою Верховного Меджлісу Нахічеванської республіки. У червні 1993 р. полковник Сурет Гусейнов вчинив збройний заколот, внаслідок якого тодішній президент Азербайджану А. Ельчибей був відсторонений від влади. Влада перейшла до Г. Алієва, котрий очолював тоді парламент (хоча до влади за задумом заколотників, мав повернутись А. Муталібов). Сурета Гусейнова призначають прем'єр-міністром, але після участі в черговому заколоті і звинувачення у наркобізнесі він залишив країну. На початку 1997 р. владні структури Росії видали Сурета Гусейнова Баку.

У вересні 1993 р. після референдуму, на якому було висловлено невдоволю А. Ельчибею, 67-річного Гейдара Алієва обрали президентом Азербайджану.

Політична ситуація в країні виявилася надзвичайно складною. Розкриваються перманентні спроби державних змов. Ідуть арешти їх учасників. В організації цих змов звинувачуються А. Муталібов, який і далі перебуває в Москві, а також його оточення. До цього до-

дається збройний конфлікт в Нагірному Карабасі, який до останнього часу не врегульовано навіть за участю Росії та США, в результаті якого Азербайджан втрачає 20 % території. Гейдар Алієв: “Росія, в інтересах усієї світової спільноти, у своїх власних інтересах могла б пояснити Вірменії необхідність стати на розумний шлях. Росія може впливати на Вірменію. А якщо врахувати, що у Вірменії перебуває великий контингент російських військ, розміщені російські військові бази, що Росія надає велику фінансову підтримку Вірменії, то неважко зрозуміти, що Росія може зробити для врегулювання цього конфлікту”.

Наприкінці 1995 року всенародним референдумом схвалюється нова конституція країни. Азербайджан оголошується світською, правовою, унітарною республікою. Джерелом влади є народ. Главою Азербайджанської держави є президент. Він представляє Азербайджанську державу всередині країни і в зовнішніх відносинах.

Державна влада в Республіці Азербайджан організовується на основі принципу розподілу. Виконавчу владу здійснює парламент Міллі Меджліс (у його складі 125 депутатів, обираються за змішаною системою терміном на 5 років). Виконавча влада належить президенту Республіки Азербайджан (обирається на 5 річний термін шляхом всезагальних прямих і рівних виборів при вільному, особистому і таємному голосуванні). Судову владу здійснюють суди Республіки Азербайджан. Конституційний суд Азербайджану, який розглядає питання відповідності рішень владних органів Основному Закону країни, складається з 9 суддів (призначаються парламентом на подання президента).

Конституція Республіки Азербайджан чітко визначає основні права і свободи своїх громадян. Проголошуються права і свободи людини: право на життя, свободу, власність, рівність, безпечне проживання, недоторканість житла, особисту недоторканість, захист честі і гідності, свободу совісті і віросповідання, зборів, інформації, право на шлюб, працю та її оплату, право на соціальний захист, охорону здоров'я, розумову (інтелектуальну) власність, право на освіту. На території Республіки Азербайджан права і свободи людини діють безпосередньо. Спори, пов'язані з порушенням прав і свобод людини, вирішуються судами.

Поряд із правами і свободами людини визначені права і свободи громадянина. Серед них — право на громадянство, право на участь у

політичному житті суспільства, захист конституційного ладу, участь в управлінні державою, виборче право, право на об'єднання. Кожен володіє правом вільно створювати будь-які об'єднання, що не ставлять за мету отримання прибутку, в тому числі політичну партію, профспілку та інші громадські об'єднання, або вступати в уже існуюче об'єднання. Вільна діяльність усіх об'єднань гарантується. Забороняються об'єднання, які ставлять за мету насильно повалити державну владу на всій території республіки або в будь-якій її частині. Конституція Республіки Азербайджан визначає також основні обов'язки громадян.

8 листопада 2000 року відбулися чергові вибори до Національних зборів — Міллі Меджліс Азербайджану. Новий парламент особливу увагу приділяє розв'язанню економічних проблем, які не менш складні, ніж внутрішньополітичні, і врегулюванню кризи в Нагірному Карабасі у зв'язку з окупацією цих земель Вірменією.

Спад виробництва, який набув критичного рівня, супроводжується частковим чи цілковитим припиненням роботи більшості підприємств. Є перебої з постачанням продуктів, зокрема хліба. За офіційною статистикою, майже 90 % населення — пенсіонери, багатодітні сім'ї, студенти, лікарі, вчителі, науковці і навіть робітники — перебувають за межею бідності. Негативно вплинуло на економічну ситуацію закриття Північно-Кавказької ділянки залізниці — основної транспортної артерії Азербайджану (залізниця перетинає територію Чечні).

У вересні 1994 р. між Азербайджаном і міжнародним консорціумом з восьми великих нафтових компаній підписано контракт про спільну (протягом 30 років) розробку трьох нафтородовищ на шельфі Каспію. Згідно з цією угодою, яка дістала назву “контракту століття”, добуватиметься 511 млн нафти, з яких 253 млн належатимуть Азербайджану, що дасть близько 34 млрд доларів прибутку. Нафтопровід, що пролягає через Росію і яким передбачається перекачувати нафту, не має достатньої пропускної спроможності. А тому знову каталізується ідея будівництва нового трансазійського нафтопроводу територією Ірану і Туреччини.

Тодішній 78-річний президент Азербайджану Гейдар Алієв (повторно його обрано на цю посаду 18 жовтня 1998 р.) заявив, що буде висувати свою кандидатуру на президентських виборах, які відбудуться 15 жовтня 2003 р., але у зв'язку зі станом здоров'я зняв свою кандидатуру. 15 жовтня 2003 року президентом Азербайджану об-

рано його сина Ільхама Алієва. Звичайно, про Алієва-молодшого важко судити як про політика. Адже політикою він, побувши всього два з половиною місяця на посаді прем'єра, а до того маючи мандат депутата, займався надто недостатньо. Ільхам Алієв мав свій бізнес в Туреччині і Росії (у Москві у нього була фабрика з пошиття одягу), обіймав посаду першого віце-президента Державної нафтової компанії Азербайджану, керівника Національного олімпійського комітету.

Отже, Азербайджан став першою пострадянською державою, яка в рамках теоретично демократичного республіканського устрою поступово переросла в деякий прообраз спадкоємної монархії, на відміну від республік Центральної Азії, президенти яких досягли своїх повноважень шляхом референдуму, але не призначили своїх наступників із числа власних дітей.

Азербайджан часів Ільхама Алієва різко відрізняється від Азербайджану Гейдара Алієва. Новий президент схиляється до поступової демократизації країни, що не виключає принципових, в тому числі силових, дій стосовно опозиції, яка активізувалась напередодні парламентських виборів, відбулися 7 листопада 2005 р. Нинішня українська влада, дотримуючись позиції, що вибори в Азербайджані повинні бути чесними і вільними, має при цьому зберегти Азербайджан в якості учасника ГУАМ і свою зацікавленість в каспійській нафті.*

У *Республіці Вірменія* (територія — 29,8 тис. км кв.; населення — 3,3 млн чол.), так само як в інших країнах Закавказзя, відбуваються складні політичні й економічні процеси. Негативний вплив на ситуацію в країні мала війна в Нагірному Карабасі, велика енергетична криза. Більшість підприємств у республіці не працює. Президенту країни Левону Тер-Петросяну небезпідставно дорікали за неспроможність вивести республіку із кризового стану.

За таких умов у липні 1995 р. відбулися вибори до Національних зборів Вірменії та референдум щодо схвалення нової Конституції країни. В обраному парламенті більшість депутатських мандатів належали блокові “Республіка”. Як правило, це — лідери партій, керівництво старого парламенту, особи з уряду, голови районних і державних рад. На думку міжнародних спостерігачів, “вибори були

* Див.: Кравченко В. Азербайджан между стагнацией, эволюцией и революцией — Зеркало недели — 2005. — 8 октября.

вільні, та далеко не демократичні”. “Насправді це була перемога влади над власним народом”, – так оцінив вибори до парламенту Сергій Бадалян, лідер вірменських комуністів. У вересні 1996 р. у Вірменії відбулися президентські вибори. За офіційними даними, за Левона Тер-Петросяна проголосувало 51,75 % виборців. Він переміг у першому турі. Основний суперник президента – колишній прем'єр-міністр Вазен Манукян – отримав 41,29 % голосів. Опозиція звинуватила Центрвиборчком у фальсифікації виборів, організувала багатотисячну маніфестацію, захопила парламент, а спікера парламенту взяла в заручники. Влада застосувала зброю, щоб досягти порядку.

Нова Конституція визначає Вірменію як суверенну, демократичну, соціальну, правову державу. Державна влада здійснюється відповідно до Конституції і законів – на основі принципу розподілу законодавчої, виконавчої і судової влади.

Президент Республіки Вірменія забезпечує дотримання Конституції, нормальне функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади. Президент республіки є гарантом незалежності, територіальної цілісності і безпеки країни. Законодавчу владу в Республіці Вірменія здійснюють Національні збори в складі 131 депутата. Виконавчу владу здійснює уряд. Структура і порядок діяльності уряду встановлюються указом президента республіки за поданням прем'єр-міністра. Засідання уряду скликає і веде президент республіки або, за його дорученням, прем'єр-міністр.

Правосуддя в Республіці Вірменія здійснюють тільки суди – згідно з Конституцією і законами. Гарантом незалежності судових органів є президент республіки. Він очолює Раду правосуддя. Міністр юстиції і Генеральний прокурор є заступниками голови Ради. До складу Ради входять також чотирнадцять членів, призначених президентом на п'ятирічний термін. Конституційний суд складається з 9 членів, п'ятеро з яких призначають Національні збори, чотирьох – президент республіки. Конституційний суд установлює відповідність до Конституції законів, постанов Національних зборів, указів, розпоряджень президента, постанов уряду.

Адміністративно-територіальними одиницями Республіки Вірменія є області та общини. Області складаються із сільських і міських общин. В общинах здійснюється місцеве самоврядування. Органи місцевого самоврядування обираються на трирічний термін: Рада

старійшин общини у складі від п'яти до п'ятнадцяти членів (керівником міської общини є мер, сільської – старости). Керівник общини формує свою адміністрацію.

В областях здійснюється державне управління. Уряд призначає і звільняє керівників областей. Місто Єреван має статус області. Мера Єревана за поданням прем'єр-міністра призначає і звільняє президент. Порядок виборів, повноваження органів місцевого самоврядування визначаються Конституцією і законами.

Республіка Вірменія являє собою унітарну державу з централізованою системою управління і чітко структурованими органами місцевого самоврядування. У недалекому майбутньому дві складові вірменської політики залишаться незмінними: установка на співробітництво з Росією і сильна армія як єдина запорука безпеки країни.

На початку лютого 1998 року президент Вірменії Левон Тер-Петросян пішов у відставку, або, зважаючи на своє непросте президентство, за висловом Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Вірменія в Україні Грача Сіліваняна, “пішов в історію”.

30 квітня 1998 року президентом Вірменії обрано 44-річного Роберта Кочеряна, прем'єр-міністра країни, а ще раніше – президента Нагірного Карабаху, яким він правив, як свідчать очевидці, залізною рукою.

Вибори до Національних зборів Вірменії відбулися 31 травня 1999 року. Наприкінці того ж року у вірменському парламенті сталася трагедія. Під час засідання законодавчого органу країни троє терористів зненацька увірвалися до зали, вбили прем'єр-міністра країни, спікера парламенту, двох його заступників і декілька депутатів (усього 8 чоловік). Виступивши зі “Зверненням до нації” на телебаченні, терористи здалися. Пізніше їх було притягнуто до кримінальної відповідальності.

19 лютого 2003 р. президентом Вірменії повторно обрано Роберта Кочеряна, а 27 травня того ж року відбулися вибори до Національних зборів. 56 депутатів обиралися в одномандатних округах (боротьбу вели 250 кандидатів), 75 депутатів – за партійними списками. 21 партії, відповідно до законодавства, для перемоги необхідно було подолати 5-відсотковий бар'єр.

Проводячи паралелі між виборами, які відбулися 2003 року в усіх трьох країнах Південного Кавказу, переважна більшість аналітиків у Єревані дійшла висновку, що події у Вірменії не розгорнулись за “азербайджанським” або “грузинським” сценарієм.

Надзвичайний і Повноважний Посол Вірменії в Україні Армен Хачатрян: “Вірменія на сьогодні – найстабільніша країна на Південному Кавказі. У Вірменії панує і з часом стає дедалі могутнішою ідея державності, – державне мислення. Життя у Вірменії насамперед стабільне і досить благополучне. У нас тривалий час не було державності, і через те вона для нас надто цінна, щоб ми дозволили собі її не цінувати”.

Голова Центробанку Вірменії Тигран Саргсян заявив, що виживання його країни залежить від грошових переказів вірмен, які живуть за кордоном. 2004 р. закордонні перекази майже вдвічі перевершили державний бюджет. Саме з цими переказами пов'язана значна частина економічного зростання країни.

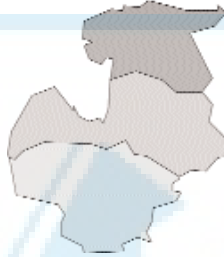
Проте у Вірменії не все так однозначно. Під постійною напругою тримає владу опозиція, яка стверджує, що результати президентських виборів, що відбулися рік тому і принесли перемогу Роберту Кочеряну, були підтасовані, через це опозиційні сили заявили про прагнення повторити “грузинську революцію троянд”.

Одним із головних зовнішньополітичних завдань, що стоять нині перед керівництвом Вірменії, є, як відомо, врегулювання карабахського конфлікту. Адже застарілий конфлікт навколо Нагірного Карабаху є стримуючим фактором для розвитку повноцінного співробітництва між всіма країнами регіону. Довгоочікуване відновлення прямого вірменсько-азербайджанського діалогу на вищому рівні з нагірно-карабахського врегулювання, призупинене у зв'язку з виборами у Вірменії і хворобою Гейдара Алієва, відбулися наприкінці 2003 року між Робертом Кочеряном та Ільхамом Алієвим у Женеві. І хоча будь-яких відчутних результатів не було досягнуто, зустріч дала сторонам можливість відверто познайомитися з позицією одна одної, причому обидві конфліктуючі сторони висловилися за посилення ролі Росії у врегулюванні проблеми.

Отже, трансформація політичних структур у державах Закавказзя триває складно, владні органи весь час відчують тиск міжнаціональних конфліктів, кожна із країн визначає свій, лише їй притаманний шлях розвитку. Якщо Грузія і Азербайджан прагнуть дистанціюватися від Росії, то Вірменія має послідовну проросійську орієнтацію.

2.6. Прибалтійські країни. Західноєвропейська модель

Найбільш послідовно шляхом незалежності пішли країни Балтії — Литва, Латвія і Естонія, що наполегливо здійснюють повернення своїх держав у лоно європейської цивілізації. 2004 року Балтійські держави стали повноправними членами НАТО і Європейського Союзу.

У країнах Балтії за основу суспільно-політичного устрою обрано західноєвропейську модель із розвиненим парламентаризмом і особливим наголосом на тому, що носієм державності є нація.

Першою у березні 1990 р. проголосила незалежність *Литовська Республіка* (територія — 65,3 тис. км кв.; населення — 3,6 млн чол.). 25 жовтня 1992 р. на виборах до сейму перемогла Демократична партія праці Литви, а 14 лютого 1993 р. президентом Литви став лідер цієї партії Альгірдас Бразаускас. Передумовами проголошення незалежності країни А. Бразаускас назвав дві: по-перше, досить глибоке коріння державності — з початку XIII ст.; по-друге — литовці достатньо натерпілися від сталінізму. Багатьох з них було вивезено до Сибіру. Те, що Україна пережила в 20–30-ті роки, Литва зазнала 1949 року.

Конституція Литовської Республіки прийнята на референдумі 25 жовтня 1992 року. Відповідно до Конституції, Литва є демократичною республікою. Литовська держава створюється народом. Суверенітет належить народу. Державна влада в Литві здійснюється Сеймом, президентом республіки, урядом та судом. Повноваження влади обмежуються Конституцією. Установи влади слугують людям.

Сейм складається з представників народу у кількості 141 члена. Сейм обирається терміном на чотири роки на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Президент республіки є керівником держави, представляє Литовсь-

ку державу і виконує всі обов'язки, покладені на нього Конституцією і законами. Уряд Литовської Республіки складається з прем'єр-міністра і міністрів. Прем'єр-міністр, після схвалення Сеймом, призначається і звільняється президентом республіки. Міністри за поданням прем'єр-міністра призначаються і звільняються президентом республіки.

Конституційний суд приймає рішення про відповідність законів та інших актів Сейму до Конституції, а актів президента республіки і уряду — до Конституції або законів. Конституційний суд складається з 9 суддів, які призначаються Сеймом терміном на 9 років і тільки на один термін повноважень. Судьями Конституційного суду можуть призначатись громадяни Литовської Республіки з бездоганною репутацією, які мають вищу юридичну освіту і стаж юридичної або науково-педагогічної діяльності за фахом юриста не менше 10 років.

Право на самоврядування гарантується державним територіально-адміністративним одиницям, передбаченим законом, і здійснюється через відповідні Ради самоврядування. Нагляд за дотриманням місцевою владою Конституції і законів, за виконанням рішень уряду здійснюється призначеними урядом представниками.

Нині в Литві є всі атрибути незалежної держави: Конституція, Конституційний суд, національна валюта. Держава є членом ООН, Ради Європи, членом Європейського союзу і НАТО. Владні структури Литви розв'язують два центральних завдання, які, зрештою, є спільними для балтійських країн, — виживання економіки й забезпечення національної незалежності.

Дві болючі проблеми негативно впливають на економіку Литви. Це зростання цін на енергоносії і брак кредитних ресурсів. Вихід вбачається у переоснащенні виробництва новими технологіями, збільшенні інвестицій у розвиток економіки. Як позитивний фактор оцінюють введення твердої національної валюти — лит, практично завершено приватизацію державної власності, хоча виникла необхідність у коригуванні ухвалених раніше рішень. Йдеться насамперед про сільське господарство. Упродовж 1991–1992 рр. були практично знищені колгоспи. Близько 400 тисяч людей, які працювали в сільському господарстві, залишились безробітними. Внаслідок цього Литва втратила майже 50 відсотків сільськогосподарської продукції — однієї з головних груп товарів, що забезпечувала внутрішні потреби й визначала експортні можливості країни. Уряд прагне віднайти

фінансові ресурси і скерувати їх на допомогу дрібним господарствам, щоб вони стали на ноги.

Соціально-економічну ситуацію в Литві, а те саме можна з окремими застереженнями віднести і до Латвії та Естонії, красномовно оцінює экс-прем'єр цієї країни, депутат Сейму Казіміра Прунскене: “Наше найбільше загальне нещастя не в економічній кризі чи недостатній допомозі Заходу, а в нашому власному безсиллі, виснажливому з'ясуванні чужої вини і своїх образ, взаємній ворожнечі. Ніяка Москва чи інший “центр” не диктує нам умови і на наші території серйозно не зазіхає. А якщо можемо розпоряджатися самі, то хто нам заважає?”.

Альгірдас Бразаускас: “Роки, що минули, не тільки для Литви, а й для багатьох держав — країн Балтії, Центральної Європи, колишнього СРСР, — стали революційними, поворотними. Це була складна ситуація, в якій головне — трансформація мислення. Моє покоління, і навіть молодше покоління росло, вчилася, працювало в зовсім іншому ідеологічному просторі. Переорієнтація потребувала досить великих жертв у тому розумінні, що значна частина людей (практично ціле покоління) не змогла прийняти життя, їм довелося або відійти самим, або під тиском тих нових політичних та ідеологічних сил пристосовуватись до нової дійсності”.

Заради об'єктивності потрібно зазначити, що за висновками міжнародних експертів, хоча рівень литовських цін на основні види товарів і послуг мало чим відрізняється від світових, Литва поволі, але неухильно завойовує тверду репутацію “дешевої” країни. Йдеться насамперед про продукти: масло, молоко, сир, яйця, хліб, картоплю, ковбасні вироби. Обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП) у 1995 році вперше зріс на 4,5 відсотка. До 1990 р., ВВП неухильно знижувався. Тенденція росту валового внутрішнього продукту зберігалась і в наступні роки. У 2003 році зростання ВВП становило 8,9 відсотка, а середньомісячний заробіток працюючого — 360 доларів США, причому щороку прибуток на людину збільшується.

Конституція Литви забезпечує основи для нормального функціонування всіх гілок влади — парламентської, президентської, урядової і судової, що обумовлює політичну громадянську стабільність у Литві. Громадянство Литовської Республіки набувається за народженням і за іншим установленим законом обґрунтуванням. Порядок надання і втрати громадянства встановлюється законом. На відміну від Латвії й Естонії, в Законі про громадянство у Литві за основу

прийнято так званий “нульовий” варіант, згідно з яким усі, хто жив у країні на час прийняття закону і виявив бажання залишитися, визнані громадянами Литви. Громадяни, які належать до національних меншин, мають право на розвиток своєї мови, культури і звичаїв.

На початку 1998 року президентом Литви обрано 72-річного Валдаса Адамкуса — людину, яка 40 років прожила у західному світі, має прогресивні погляди, незаангажоване уявлення про свободу, а головне — добре знає правила гри, що існують у цивілізованому світі. Громадяни Литви вперше на пострадянському просторі обрали главою держави емігранта. Президент Литви чітко визначив пріоритети зовнішньої політики країни — вступ до НАТО і ЄС, піднесення іміджу держави, всебічний розвиток і зміцнення зв'язків з усіма сусідами, насамперед з Польщею і Росією. Валдас Адамкус підтвердив необхідність збереження добросусідських відносин з Україною.

Дещо несподіваний, хоча, напевно, закономірний результат принесли президентські вибори в Литві, які відбулися на початку січня 2003 року. Нинішнього президента Валдаса Адамкуса в другому турі виборів переміг колишній прем'єр-міністр Литви і мер Вільнюса Роландас Паксас. Новий глава держави на 30 років молодший за свого попередника. За Паксаса проголосувало майже 55 відсотків виборців, за Адамкуса — 45 відсотків. Роландас Паксас — 46-річний лідер Ліберально-демократичної партії, депутат Сейму, за освітою інженер, за покликанням — льотчик. Його часто називають “литовським Чкаловим”. Після оголошення результатів виборів Валдас Адамкус визнав, що причиною його поразки став низький рівень життя в литовській провінції та значне соціальне розшарування серед громадян країни.

Новий президент Литви Роландас Паксас заявив, що буде зберігати зовнішньополітичний курс Литви, яка за президентства Валдаса Адамкуса дістала запрошення стати членом НАТО та Європейського Союзу. Р. Паксас неодноразово заявляв про необхідність зміцнення зв'язків із Росією. Що стосується відносин з Україною, новий литовський президент прагнув продовжувати лінію свого попередника.

Переконливим прикладом українсько-литовського співробітництва є шведський вантажний потяг “Вікінг”, який зв'язує Іллічівськ і Одесу з литовським портом Клайпеда. Вікторас Баубліс, Надзвичайний і Повноважний Посол Литви в Україні, Молдові і Грузії, зазначив: “На цей проект потрібно дивитись і в більш широкому регіональному контексті. Для товарів із країн Північної Європи це

найдешевший шлях до Чорного моря. А для України і країн Чорноморського басейну — кращий шлях до Північної Європи і навіть до Північної Америки також”.

Наприкінці 2003 року Сейм Литви заслухав висновок спеціальної комісії з приводу порушень президентом Литви Роландасом Паксасом Конституції країни. Його підозрювали у зв'язках з російською мафією, порушенні державної таємниці та незаконному втручанні у процес приватизації. Раніше ці звинувачення були оприлюднені таємними службами Литви. Висунуті звинувачення підтвердив Конституційний суд. Депутати Сейму визнали Роландаса Паксаса винним. За кожен із вердиктів було подано трохи більше необхідних 85 голосів, однак факт залишається фактом. Сам Паксас, виступаючи перед депутатами напередодні голосування, заявив, що не вважає себе винним: “Система мстить мені. Це вендета за мої зусилля в боротьбі з корупцією”. Пізніше Р. Паксаса було виправдано.

Литва стала першою країною в Європі, яка усунула главу держави з посади шляхом імпичменту. Як вважають експерти, імпичмент є швидше плюсом, ніж мінусом для міжнародної репутації країни. Литва витримала випробування демократією, все відбулося в досить суворих юридичних нормах.

29 червня 2004 року у другому турі президентських виборів Валдас Адамкус, змагаючись з депутатом Сейму — першим прем'єр-міністром пострадянської Литви Казимірою Прунскене, переміг з невеликим відривом (за нього проголосувало 52,2 відсотка виборців, за К. Прунскене — 47,8 відсотка).

У Латвії (територія — 64,6 тис. км кв.; населення — 2,4 млн чол.) 4 травня 1990 року прийнято Декларацію про відновлення незалежності *Латвійської Республіки*, яку країна отримала 1918 р., Конституції 1922 р., яка визначала країну як незалежну демократичну республіку. Суверенна влада держави Латвії належить народу. Сейм складається зі 100 народних представників, обирається терміном на три роки загальним, рівним, прямим, таємним і пропорційним голосуванням. Президент республіки обирається Сеймом терміном на три роки закритим голосуванням не менш як 51 голосом. Президент республіки представляє державу в міжнародних відносинах, признає латвійських і приймає іноземних дипломатичних представників. Кабінет міністрів складається з Президента Міністрів і запрошених ним міністрів. Для виконання своєї посади Президенту Міністрів і міністрам необхідна довіра Сейму, за свою діяльність вони відповіда-

ють перед Сеймом. Право законодавства належить Сейму. Перед законом і судом всі громадяни рівні. Судді незалежні і підкоряються тільки закону. Судді затверджуються Сеймом і незмінні. В Латвії існують суди присяжних. Встановлювати правосуддя можуть лише ті органи, яким це право надане законом, і лише в порядку, передбаченому законом.

Відповідно до Конституції, влітку 1993 р. обрано Сейм Латвії, президентом — Гунтіса Улманіса (до речі, його дядько, Карліс Улманіс, був президентом довоєнної Латвії, а після війни зазнав репресій).

На початку жовтня 1995 р. відбулися вибори до шостого Сейму Латвії. 5-відсотковий бар'єр подолали 9 із 19 політичних партій, які брали участь у парламентських виборах. Найбільшу кількість місць — 18 — отримала лівоцентристська партія “Саймнікес” (“Господар”), 16 — “Народний рух Латвії”, 16 — правляча партія “Латвійський шлях”. Соціалістична партія отримала в Сеймі лише шість місць. Спікером парламенту обрано Ілгу Крейтусе, одного із лідерів Демократичної партії, яка входить до об'єднання “Саймнікес”. Як відомо, тривалий час на цій посаді перебував Анатолій Горбунов.

У червні 1996 року Гунтіса Улманіса Сейм переобрав президентом Латвії на повторний термін.

На виборах до парламенту Латвії восени 1998 р. найбільшу кількість місць отримала Народна партія (її лідер — глава продовольчого концерну “Авелат” Андрас Шкеле). “Саймнікес”, “Селянський союз” (партія президента Гунтіса Улманіса), Партія праці, Зелених не подолали 5-відсотковий бар'єр і не ввійшли до Сейму.

17 червня 1999 року Сейм Латвії 52 голосами із 100 обрав новим президентом Латвії Вайру Віке-Фрейберга. У минулому — професор психології Монреальського університету, 61-річна Вайра Віке-Фрейберга залишила Канаду і очолила Інститут Латвії. Складаючи присягу в Сеймі Латвії, Вайра Віке-Фрейберга обіцяла працювати в ім'я процвітання народу і республіки. Це єдина жінка-президент у Центральній і Східній Європі.

Нову розстановку політичних сил у Сеймі визначили парламентські вибори, що відбулися в Латвії на початку жовтня 2002 року. Перемога дісталася партії “Новое время”, яку очолює колишній голова Центрального банку Ейнар Реше. Ця політична організація здобула 24 відсотки голосів. 19 відсотків голосів, або друге місце виборола коаліція “За права человека в единой Латвии” (“Пчелы”), яка презентує себе як захисник російськомовних громадян країни. Третьою

прийшла до фінішу права Народна партія на чолі з колишнім прем'єр-міністром Андрасом Шкеле, яка набрала 17 відсотків голосів.

Президент Латвії Вайра Віке-Фрейберга в червні 2003 р. була переобрана на другий 4-річний термін. На засіданні латвійського Сейму за неї проголосувало 88 депутатів із 100. Президент країни користується неймовірно високою довірою населення (рейтинг популярності сягає 80 відсотків).

Латвії не пощастило уникнути економічних незгод. Різко підскочили ціни на енергоносії, квартплату, зростає майнова нерівність громадян. Прожитковий мінімум складає 172 долари на місяць, середня зарплата — 315 доларів, середня пенсія — 125 доларів. До цього слід додати протистояння корінного і некорінного населення, мають місце порушення прав людини.

У зовнішньополітичній сфері Латвія, так само як інші балтійські країни, ввійшла у 2004 році до НАТО і Європейського Союзу.

Усі, хто відвідував *Естонію*, найменшу балтійську країну (територія — 45,2 тис. км кв.; в ній проживає 1 млн 423 тис. населення, із них 64 відсотки естонців (титульна нація), 28,5 відсотки — росіян, близько трьох відсотків — українці, близько двох відсотків — білоруси, решта п'ять відсотків — поляки, фінни, євреї та інші національності), сприймали її як екзотичний край із вузькими романтичними вуличками і шинками старого Таллінна, університетською солідністю Тарту, провінційним курортним добробутом Пярну, затишком загублених у лісових хащах хуторів.

Естонія, так само як інші країни Балтії, проголосила незалежність у 1990 році; як Латвія, відновила свою державність 1918 року і рішуче стала на шлях політичних та економічних реформ, стратегію яких було визначено так: урегулювати свої стосунки із Росією і повернутися обличчям до Заходу, не втрачаючи статусу транзитної держави.

За конституцією (Основний Закон) Естонської Республіки, яка була прийнята 28 червня 1992 року, Естонія — самостійна і незалежна демократична держава, де носієм верховної влади є народ. Діяльність Державних Зборів, президента республіки, уряду республіки та судів здійснюється за принципом розподілу і збалансування влад.

Законодавча влада належить Державним Зборам у складі 101 депутата. Члени Державних Зборів обираються в ході вільних виборів на основі пропорційності. Державні Збори обирають президента республіки. Президент республіки є главою Естонської держави, представляє країну у міжнародних відносинах, скликає Державні Збори і

відкриває їх перше засідання, призначає кандидата на посаду прем'єр-міністра. Виконавча державна влада належить уряду республіки, до складу якого входять прем'єр-міністр і міністри. Уряд республіки здійснює внутрішню і зовнішню політику держави, скеровує і координує діяльність урядових установ, організовує виконання законів, постанов Державних Зборів і актів президента республіки, а також виконує інші обов'язки, які Конституція і закон покладають на уряд.

Правосуддя здійснюється тільки судом. У систему судочинства входять: повітові, міські та адміністративні суди; окружні суди і Державний суд. Державний суд є вищою судовою інстанцією, що розглядає судові рішення в касаційному порядку. Державний суд є одночасно судом конституційного нагляду.

Розв'язанням усіх питань місцевого життя і місцевим облаштуванням опікуються місцеві самоврядування, що самостійно діють на підставі законів. Одиницями місцевого самоврядування є волості та міста. Представницькими зборами місцевого самоврядування є Рада, яка обирається на вільних виборах загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням терміном на три роки. Порядок роботи місцевої влади і нагляд за її діяльністю визначається законом.

На початку березня 1995 року в Естонії відбулися чергові вибори до парламенту. Із 101 депутатського місця 42 мандати отримав блок коаліційної партії і Об'єднання селян, 20 мандатів — Партія реформ. Правляча партія “Вітчизна” отримала лише 7 місць у парламенті. Новий уряд було утворено коаліційною партією, Об'єднанням селян і Партією реформ.

У квітні 1999 року депутати новообраного парламенту, в якому праві партії мають більшість (53 із 101 депутата), підтримали запропоновану президентом Естонії Леннартом Мері кандидатуру Марта Лаарі на посаду прем'єр-міністра на наступні 4 роки. Новий прем'єр-міністр у своїй програмній промові підтвердив зовнішньополітичні пріоритети: швидка інтеграція в Європейський Союз і вступ до Північноатлантичного альянсу.

Західні оглядачі називають Естонію “відмінницею ринкових перетворень”. Естонія в економічній сфері не тільки відірвалася від ближчих сусідів, а й обігнала більшість держав Східної Європи. Естонія — це той випадок, коли неухильне дотримання теоретичних монетаристських схем привело до успіху. Країна взяла курс на приватизацію, яка сягнула 85 відсотків. Спостерігається твердий валютний курс, низький рівень інфляції. Наслідком цього, як і приросту

внутрішнього валового продукту, було збільшення середньої зарплати, яка становить 400 доларів на місяць.

Естонія цілком відкрита для іноземних товарів і капіталів, їй належить провідне місце серед східноєвропейських країн за обсягом іноземних інвестицій на душу населення. Втім, це призводить до неоднозначних наслідків. Більшість магазинів в Таллінні — 100-відсоткове кліше західноєвропейських торговельних центрів, де часто можна почути фінську, шведську і норвезьку мови. Нерентабельні м'ясокомбінати купують фінни, але переробляють на них не естонську яловичину, а більш дешеву фінську, залишаючи естонських тваринників без роботи. Характерна деталь: фігурку головного столичного естонського символу — “Старого Томаса”, яку раніше в Таллінні можна було купити на кожному кроці, тепер знайти досить важко.

Одним з болючих питань для Естонії, зрештою, як і для інших країн Балтії, було перебування в країні російських військ і вимога про їх виведення. Після численних зустрічей на різних рівнях відбулися переговори між президентом Росії і президентом Естонії, під час яких було підписано угоду про виведення російських військ до 31 серпня 1994 р. і соціальні гарантії військовим пенсіонерам. Війська було виведено вчасно, складніше розв'язується питання про соціальний захист військових пенсіонерів, російськомовних громадян. Нерозв'язаною залишається одна з найскладніших проблем — надання громадянства тим, хто його не має (в Естонії таких 250 тисяч осіб). Закон про громадянство, інші законодавчі акти занадто ускладнюють реалізацію державної програми інтеграції неестонців в естонське суспільство.

В Естонії до цього питання ставляться спокійно і стверджують, що ситуація з правами національних меншин у їхній країні моніториться різноманітними західними інститутами протягом дванадцяти років і жодних претензій у цьому питанні Таллінн не має. В естонських школах обов'язково вивчається російська мова, у вищих навчальних закладах створено російськомовні групи, причому студенти із задоволенням вивчають ділову російську, знаючи, що вона знадобиться їм у майбутньому бізнесі.

Характеризуючи відносини Естонії та України з Росією, президент Естонії Леннарт Мері свого часу зазначив, що “в Україні лежить ключ не тільки до європейської безпеки, а й до демократичного розвитку Росії”. І далі: “Стійкість України спроможна по-дружньому підштовхнути Росію до такого розвитку”.

21 вересня 2001 р. президентом Естонії став 74-річний Арнольд Рюйтель, відомий політичний і державний діяч країни. У 1983 — 1998 рр. він очолював естонський парламент. Визначаючи взаємовідносини Естонії й України, Арнольд Рюйтель наголосив: “Наші відносини з Україною досить міцні на духовному рівні. Ми маємо стійкі культурні й економічні зв'язки, а в міжнародній політиці наші першочергові завдання — вступ до ЄС і НАТО. Україна також прагне цього. Гадаю, що в цьому напрямі ми будемо підтримувати одна одну”.

На виборах до Державних Зборів — парламенту Естонії, що відбулися на початку березня 2003 року, перемогу здобула Центристська партія на чолі з мером Таллінна, колишнім міністром внутрішніх справ Едгаром Савісааром. За центристів проголосувало 25,4 відсотки виборців. Деяко менше естонців віддали свої голоси за праву партію “Республіка” — 24,6 відсотка. Партія реформ, яку очолює прем'єр-міністр Естонії Сійм Коллас, отримала 18 відсотків голосів. Партії російськомовної меншості Естонії (Об'єднана народна російська партія та Російська партія) вперше з 1991 р. не ввійшли до складу нового парламенту.

У травні 2005 р. світ відзначив 60-ту річницю закінчення Другої світової війни в Європі. Глави трьох балтійських держав — Латвії, Литви та Естонії вирішили не брати участь в урочистостях, які відбувалися в Москві з нагоди перемоги Червоної Армії над нацистською Німеччиною. Червону Армію глави країн Балтії вважають окупаційною.

Короткі висновки. У країнах СНД поряд із загальними рисами — інтенсивним становленням владних структур і перманентною економічною кризою, з якої ці держави виходять з надмірними зусиллями, є свої відмінності. Кожна держава прагне бути політично незалежною, що зустрічає опір з боку Росії. Практично всі держави на пострадянському просторі (виняток становлять взаємини Росії з Білоруссю і Вірменією) прагнуть встановити зв'язки за межами співдружності. Україна поряд зі стратегічним партнерством з Росією визначила своїм стратегічним напрямом інтеграцію із Заходом. Молдова прагне нормальних стосунків з Росією і визначає дружні взаємовідносини з Румунією. Казахстан, Узбекистан, Киргизстан і Таджикистан створили Центральнoазійський Союз. Міцні економічна стабільність у цих країнах, поліпшується інвестиційний клімат, члени союзу проводять спільну зовнішню політику. Статус нейтральної держави має Туркменістан. Найбільш послідовно неза-

лежну від Росії політику здійснюють країни Балтії, які зрештою і стали членами ЄС і НАТО.

Контрольні питання

1. Особливості суспільного розвитку країн СНД і Балтії.
2. Охарактеризуйте модель суспільно-політичного устрою Росії.
3. Порівняйте політичні структури України, Білорусі та Молдови.
4. Визначте загальні риси і особливості трансформації політичних структур у центральноазійських країнах.
5. Охарактеризуйте політичний устрій країн Закавказзя. У чому причини міжнаціональних конфліктів у цьому регіоні?
6. У чому виявляються риси західної моделі політичного устрою в країнах Балтії?

Література

1. *Новые конституции СНГ и Балтии. Сборник документов.* — М., 1998. — 672 с.
2. *Батенко Т.* Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). — Львів: Кальварія, 2000. — 216 с.
3. *Михальченко Н. И., Андрущенко В. П.* Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. — К.: Укр. центр духовной культуры, 1996. — 512 с.
4. *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры: Монография. — К.: Знание Украины, 2001. — 270 с.
5. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку/* За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посібник для студентів вищих закладів освіти. — К.: Парламентське вид-во, 2002. — 327 с.
6. *Политические и экономические преобразования в России и Украине.* — М.: “Три квадрата”, 2003. — 344 с.

Трансформація політичних систем у країнах Центральної та Східної Європи

3.1. Оцінка ситуації

Дослідникам ще належить встановити об'єктивні і суб'єктивні причини обвального краху суспільно-політичного устрою на всьому постсоціалістичному просторі. Наводимо протилежні точки зору.

Одна з них полягає в тому, що причиною розпаду світової системи соціалізму була деформація політичної лінії керівництва КПРС, її правий опортунізм. Безсумнівну роль у поширенні ревізійонізму, відходу від класового підходу відіграв М. Хрущов. Центристської політики дотримувалися і його наступники. Нерішуча, популістська політика М. Горбачова завершила перехід керівництва КПРС на опортуністичні позиції.

Прихильники протилежної точки зору вважають, що основною причиною поразки соціалістичних режимів у країнах Центральної і Східної Європи є те, що ці режими були антинародними, неспроможними реформуватись у справді демократичні.

Суспільні зміни, які почалися на межі 80–90-х років ХХ ст. у регіоні Центральної та Східної Європи, підсумували цикл історичного розвитку, що завершився, — невдалої спроби форсування переходу від капіталізму до соціалізму без урахування різноманітності і поліваріантності об'єктивних процесів.

У другій половині 80-х років стало особливо очевидно, що теорія і практика “реального соціалізму” неуніверсальні і з певного моменту неадекватні тенденціям цивілізованого розвитку. Всі країни регіону відставали, хоча й різною мірою, від розвинених капіталістичних країн за розміром національного доходу на душу

населення, за продуктивністю праці. Рівень життя населення в деяких країнах перебував у стані стагнації, в інших — знижувався.

Метою політичної трансформації, що розгорнулась у країнах Центральної Європи, є демонтаж авторитарного режиму і утвердження в цих державах демократичної політичної системи.

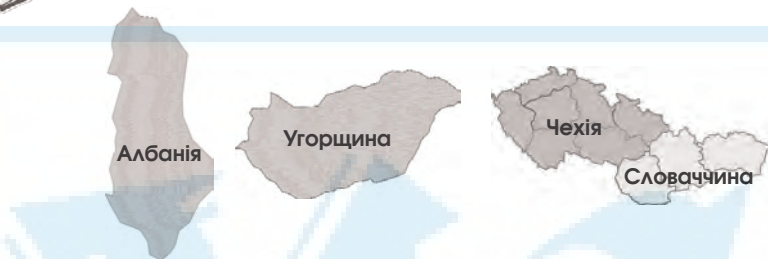
Трансформація суспільно-політичного устрою країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі не дає змоги зробити однозначні висновки. Процес цей надзвичайно суперечливий, рухливий. Всі ці держави перебувають на різних стадіях становлення демократії. Між ними існують суттєві відмінності за рівнем демократизації, стабільності демократичної системи, консолідації демократії; тобто проблеми політичних та економічних перетворень виявилися набагато складнішими, ніж очікувалося.

Перед незалежними державами постало стратегічне завдання: створити наново політичні механізми на основі загальносвітових цивілізаційних принципів. Зміст цих змін можна визначити як широкомасштабну трансформацію. В політичному плані — це рух від тоталітаризму до демократії. За цей період розпалися три федеративні держави — Радянський Союз, Чехословаччина та Югославія, на місці яких утворилися 22 нові суверенні країни (населення 340 млн чол.), а всього з'явилося 27 європейських держав. В економічному — перехід від централізованого планування та управління економікою до ринкових відносин. Як зазначають експерти ООН, більшість країн Центральної та Східної Європи пройшли момент найглибшого економічного падіння ще в 1992–1993 рр. (а Польща навіть у 1991 р.) і показують приріст виробництва. Торговельний обмін між країнами Центрально-Східної Європи помітно поживався. Водночас з'явилися і поширилися непередбачувані соціальні втрати трансформації: перехідний спад виробництва виявився надто глибоким і тривалим, зріс рівень безробіття, результатом приватизації стала низька ефективність виробництва, занадто повільно відновлюється рівень життя переважної більшості населення.

У цьому контексті, безперечно, корисним є хоча б стислий аналіз тих змін, які спостерігаємо в країнах Центральної та Східної Європи в політичній, економічній, соціальній сферах, виявлення спільних рис чи відмінностей порівняно з тим, як відбуваються ці процеси в Україні.

3.2. Парламентські республіки

Болісно відбуваються демократизація і вихід на шлях цивілізації “самітниць Європи” — *Республіки Албанія* (територія — 28,7 тис. км кв.; населення — 3,2 млн чол.), яка є найменшою та, напевно, й найвідсталішою з колишніх соціалістичних країн цього регіону.

За досить нестабільної ситуації, що склалася після Першої світової війни, у 1928 р. Албанію було проголошено монархією. У 1939 р. країну було окуповано італійцями, а в 1943 р. — німцями. У 1944 р., після звільнення Албанії від німецької окупації до влади прийшли комуністи. Вони обрали орієнтацію на Югославію і Радянський Союз, а після розриву з цими країнами зблизилися з Китаєм, відносини з яким також було зіпсовано наприкінці 70-х років. В подальшому лідери Албанської партії праці на чолі з Енвером Ходжею проголосили свій “особливий шлях”. Характерними рисами албанської моделі соціалізму були ортодоксальний сталінізм в економіці, націоналістична ідеологія і тоталітарний режим у політиці.

У грудні 1990 р. Албанія покінула з тоталітарним режимом після зіткнення студентської молоді із “силами громадського порядку”. Студенти вимагали зняти із назви університету ім'я Енвера Ходжі, а також прибрати з вулиці тоталітарну символіку. В цей час опозиційні сили створюють Демократичну партію Албанії, яку очолив професор Тиранського університету Салі Беріша.

31 березня 1991 р. в Албанії відбулися перші вільні вибори на багатопартійній основі. Албанська партія праці отримала в парламенті 169 із 250 місць, а Демократична партія Албанії — 75 мандатів. Президентом Албанії був обраний Реміз Алія, який залишив посаду голови АПП. У червні Албанська партія праці була перейменована в Албанську соціалістичну партію, її лідером став Фатос Нано. В цей час він очолив кабінет міністрів.

Економічна і політична ситуація в країні тим часом погіршувалась. Почалась голодні бунти. Уряд Фатоса Нано пішов у відставку. На дострокових парламентських виборах, які відбулися 22 березня 1992 р., Демократична партія Албанії отримала 92 місця з 140 в парламенті, соціалісти — 38 мандатів. 9 квітня 1990 р. президентом країни обрано лідера демократів Салі Беріша. Уряд очолив Олександр Мексі — один із засновників і лідерів ДПА.

У травні 1996 р. в Албанії відбулися чергові вибори до парламенту. Албанські соціалісти звинуватили правлячу Демократичну партію, яка отримала більшість депутатських мандатів, у фальсифікації виборів, а Президента Албанії Салі Беріша — у невмілому керівництві країною. Після парламентських виборів владні структури Албанії прагнули прискорити ринкові реформи в економіці і забезпечити інтенсивний розвиток підприємництва. Втім, економічні й інституційні реформи через політичну нестабільність, відсутність послідовної стратегії залишались фрагментарними. Ринок сприймався широкими верствами населення позитивно лише як сучасні автомобілі, предмети розкоші, відеоприлади і негативно — як інфляція, високі ціни, безробіття, що зачепило навіть військових і шахтарів.

Конфлікт, який виник в Албанії на початку 1997 р. в результаті краху фінансових трастів — “пірамід” і обману сотень тисяч вкладників, поставив цю країну на межу громадянської війни. Президент Албанії Салі Беріша запровадив надзвичайний стан, і лише прибуття 5-тисячного міжнародного миротворчого контингенту дозволило нормалізувати ситуацію. Уряд Олександра Мексі пішов у відставку. 26 червня і 6 липня 1997 р. було проведено дострокові парламентські вибори і сформовано коаліційний уряд, який очолив лідер соціалістичної партії Фатос Нано.

Новий Уряд не зміг оволодіти ситуацією в країні, вивести суспільство з політичної та економічної кризи. Прем'єр-міністр Фатос Нано був змушений восени 1998 р. подати у відставку. Прем'єр-міністром Албанії став Панделі Майко. Президентом Албанії обрано соціаліста Реджепа Мейдані.

22 листопада 1998 було прийнято Конституцію Албанії. За формою державного устрою Албанія — унітарна держава, а за формою державного правління — парламентська республіка. Законодавчим органом є Народні збори у складі 155 депутатів. 115 з них обираються в одномандатних округах і 40 — шляхом пропорційного представництва терміном на 4 роки. Президент країни обирається терміном

на 5 років Народними зборами. 24 червня 2002 р. за згоди двох основних політичних сил – правлячої Соціалістичної і опозиційної Демократичної партій президентом Албанії обрано Альфреда Мойсю. Президент не представляє жодну з цих сил.

Таким чином, уроки політичної трансформації в Албанії показують, що навіть у країні з традиційним тягарем політичного екстремізму шляхом послідовного розвитку політичних інститутів у кінцевому рахунку неминуче переважить механізм демократичного розв'язання суспільних суперечностей. Виважену позицію зайняли владні структури Албанії в час загострення кризи в сербському краї Косово. Нині Албанія сприймається як країна, яка є джерелом стабільності і безпеки в регіоні.

У зовнішній політиці Албанія орієнтується на Сполучені Штати Америки, прагне інтегруватися в Європейський Союз і НАТО.

На початку ХХ ст. відомий угорський письменник Е. Аді назвав *Угорщину* (територія – 93 тис. км кв.; населення – 9,8 млн чол.) “мержовою країною”, землею, яка *коливається* між Заходом і Сходом. Події кінця 80-х – початку 90-х років переконливо підтвердили це. Після розпаду Східного блоку Угорщина різко переорієнтувалася на Захід, але з початку 1993 р., коли антирадянська істерія вгамувалась і перед країною постали економічні проблеми, стався відповідний поворот у бік Сходу.

У 1989 р. за ініціативою соціалістичного керівництва країни Угорська Народна Республіка була перейменована в Угорську Республіку.

В ході трансформації в Угорщині склалась нова система політичної влади – парламентська республіка на чолі з президентом, але за домінуючої ролі прем'єр-міністра.

За новою Конституцією, вищим органом державної влади та представницьким органом народу Угорської Республіки є Державні Збори, які обираються кожні чотири роки і являють собою однопалатний парламент. Главою держави є президент республіки, який обирається Державними Зборами терміном на п'ять років з правом повторного переобрання і є виразником єдності нації та гарантом демократичного функціонування державних органів. Прем'єр-міністр обирається Державними Зборами за пропозицією президента республіки. Міністри призначаються та звільняються президентом республіки за рекомендацією прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр керує засіданнями уряду та забезпечує виконання його постанов і рішень.

Судочинство здійснюється Верховним судом, столичним судом, а також місцевими судами. Конституційний суд наглядає за конституційністю законів і виконує інші завдання, передбачені законом.

Основним Законом країни визначено структуру, права та обов'язки органів місцевого самоврядування. Члени органів місцевого самоврядування обираються через представницькі органи або через місцевий референдум терміном на 4 роки. Орган місцевого самоврядування очолює мер.

В Угорщині сформувалася багатопартійна система. Представники шести провідних політичних партій і в 1990 р., і в 1994 р. увійшли до парламенту. Це Угорський демократичний форум, Незалежна партія дрібних господарів, Християнсько-демократична народна партія, Союз вільних демократів, Союз молодих демократів, Угорська соціалістична партія. Політичні партії представляють відповідні до назв ідейно-політичні течії (християнсько-консервативну, ліберально-ринкову і соціал-демократичну), мають авторитетних лідерів.

Після обрання парламенту в 1990 р. було сформовано коаліційний правоконсервативний уряд із представників партій християнсько-демократичної орієнтації. Прем'єр-міністром став лідер Угорського демократичного форуму, колишній дисидент, літератор Йозеф Антал, якого після його смерті в 1993 р. замінив Петер Барош, міністр цього ж уряду. Головою парламенту, а потім президентом Угорщини був обраний Арпад Гьонц, лідер Союзу вільних демократів, колишній репресований (після 1956 р.), драматург.

На парламентських виборах у травні 1994 р. Угорська соціалістична партія отримала 209 мандатів (із 386), Спілка вільних демократів — 70, Угорський демократичний форум — лише 37. Однією з причин, що зумовили поразку Угорського демократичного форуму, було загальне невдоволення здійсненням урядом програми національного відродження, зокрема перерозподілом суспільної власності, який проводився у двох напрямках: реституції і приватизації. Наслідком реституції стало виведення з сільськогосподарського користування великих земельних угідь (не всі колишні власники, які отримали землю, були спроможними або бажали обробляти її), що зумовило кризу в сільському господарстві. Особливе незадоволення спричинив перехід власності до західних підприємців. І реституція, і приватизація супроводжувалися стрімким зростанням безробіття, соціальним розшаруванням, втратою впевненості у завтрашньому дні, розгулом злочинності.

Після тривалої дискусії ще 1989 року відбулася переоцінка подій 1956 р., які зрештою було названо народним повстанням, а реабілітованого керівника уряду того часу Імре Надь було публічно перепоховано. У березні 1991 р. з підкресленою повагою на урядовому рівні було обставлено приватний візит австрійського спадкоємця угорської корони Отто Габсбурга та його сім'ї. Ці урядові акції в суспільстві отримали неоднозначну оцінку. Негативну реакцію більшої частини населення викликало прагнення засобів масової інформації реабілітувати участь Угорщини у війні на боці Гітлера, що подавалось на радіо та телебаченні, в пресі як вияв угорського патріотизму у боротьбі проти більшовизму. До цього слід додати загострення відносин із сусідніми країнами. Заява Й. Антала у 1990 р. про те, що в духовному плані він відчуває себе прем'єр-міністром не лише Угорщини, а й усіх угорців, викликала негативну реакцію в Чехословаччині, Румунії і Югославії.

У липні 1994 р. президент Угорщини Арпад Ґонц доручив лідеру Угорської соціалістичної партії Дьюлі Хорну, економісту за фахом, дипломату за досвідом роботи сформуванню нового уряду. Наприкінці 80-х років Дьюла Хорн відіграв помітну роль у реформуванні партії, членом Центрального комітету якої він був. Він є одним із творців Угорської соціалістичної партії, яка увійшла до складу Соціалістичного інтернаціоналу, виступив за вихід Угорщини із Варшавського договору і вступ до НАТО.

Новостворений уряд стикнувся зі складними економічними проблемами. Уряду Д. Хорна відразу довелося розв'язувати дві проблеми: зміцнення фінансів держави і поліпшення соціального стану незахищених верств населення. Уряд запропонував здійснити низку заходів, спрямованих на коригування економічних реформ. Ішлося насамперед про наведення порядку у сфері приватизації шляхом відміни реституцій і перехід державного майна під контроль громадськості. Мета приватизації — не надмірне збагачення окремих громадян, а підвищення ефективності економіки. Приватизація має здійснюватися лише в тих галузях, де вона надаватиме незаперечні й очевидні переваги: у сферах торгівлі та обслуговування. Приватизуватимуться і невеликі виробничі підприємства. Соціалісти принципово проти передачі в приватні руки великих виробничих структур. Завданням нового уряду став і пошук балансу між різними формами власності в сільському господарстві. Лише 16 відсотків колишніх пайовиків вирішили утворити одноосібні господарства. Інші або повернулися до старих кооперативів, або об'єдналися у нові. Передба-

чалосся надання переваг вітчизняним виробникам сільськогосподарської продукції.

Новий уряд мав намір простежити, щоб у комерційних банках “основний пакет” належав громадянам країни, щоб із країни не спливали залучені капітали. Було визначено пріоритетні напрями реформування економіки: модернізація і реструктуризація економіки як засіб досягнення економічного росту і зниження на цій основі безробіття; виправлення зовнішнього і внутрішнього балансу і приборкання інфляції; зменшення соціальної напруженості і передача соціальної політики у відання органів місцевого самоврядування.

У зовнішній політиці Угорщина, підтримуючи зв'язки із західними країнами, є повноправним членом Ради Європи, орієнтується на вступ до Європейського Союзу і НАТО (на референдумі в листопаді 1997 р. за вступ до НАТО проголосувало 85 відсотків громадян). Одночасно Угорщина підтримує дружні стосунки з Росією (відбувся обмін урядовими делегаціями) і СНД.

Угорщину і Україну пов'язують не тільки 215 км спільного кордону і 150 тисяч угорців, які проживають у Закарпатті. В 1991 р. Угорщина підписала з Україною декларацію про дотримання і захист прав національних меншин, що сприяло позитивному розв'язанню проблем, які до того часу існували. В Угорщині проживає близько 5 тисяч українців. Створена і діє Національна асоціація українців.

У травні 1998 р. в Угорщині відбулися вибори до Державних Зборів. На виборах перемогла права опозиційна Угорська громадянська партія, яка отримала в парламенті 148 місць із 386. Угорська Соціалістична партія, що була при владі, одержала 134 мандати проти 209, які вона мала раніше. Прем'єр-міністром Угорської Республіки став лідер партії-переможці, 35-річний Віктор Орбан (соціалісту Дьюлі Хорну — 66 років), представник гвардії молодих демократів, наймолодший в Європі керівник вищої виконавчої влади. Молоді демократи, що прийшли до влади, за зразок для правління взяли канцлерівську німецьку систему.

У серпні 2000 р. новим президентом Угорщини обрано Ференца Мадла. Якщо за А. Гьонцем міцно затвердився імідж “батька нації”, то Ференц Мадл радше претендує на титул “вчителя нації”. Після перемоги на парламентських виборах у травні 2002 р. Соціалістичної партії Угорщини прем'єр-міністром країни призначено позапартійного Петера Медгеші.

27 вересня 2004 р. президент Угорщини Ласло Шойом висунув кандидатуру Ференца Дюрчяна на посаду прем'єр-міністра замість Петера Медгеші, якій подав у відставку. 29 вересня парламент затвердив Ференца Дюрчяна прем'єр-міністром країни.

У лютому 2005 р. Ференц Дюрчянь відвідав Україну з офіційним візитом. До речі, це був перший візит глави іноземної держави після виборів президента України. Ференц Дюрчянь: “Треба сказати, що Україні важлива з точки зору безпеки всього європейського регіону. Між нами є взаємно важливі економічні питання. Ми повинні навчитись разом розвивати регіон. Є у нас також питання, пов'язані з національними меншинами, і вони завжди важливі. Актуальні для обох сторін і питання, пов'язані з наукою і культурою. Для України Угорщина – це шлях до Європи. Для Угорщини Україна – шлях до Росії та інших пострадянських країн”.

У березні 1999 р. Угорщина вступила до НАТО, у травні 2004 р. стала членом Європейського Союзу.

Ще в листопаді 1945 р. відомий політичний діяч Іштван Бібо зазначав, що угорська демократія потерпає від кризи через те, що її пригнічує подвійний страх: перед пролетарською диктатурою і перед реакцією. Справжній шлях демократії пролягає між цими двома екстремами. Це – шлях спокійної і стабільної реформаторської політики. Як свідчить аналіз, політичні сили Угорщини, що прийшли нині до влади, прагнуть реалізувати саме такий підхід.

У Чехословаччині доля революції вирішувалася на виборах. Повалення авторитарного режиму мало хоча і “оксамитовий”, але вибуховий характер. З січня по вересень 1989 р. у Празі відбувалися численні демонстрації протесту. Вони всі були придушені поліцією, а лідери періодично піддавались арештам. Поступово наростаючий і поширюваний протест досяг кульмінації 25 листопада, коли на мітинг в Празі зібрались 750 тис. чол., а загальний страйк 27 листопада охопив всю країну. В грудні 1989 р. у двох частинах федеральної держави було сформовано “уряди національної згоди”. 29 грудня президентом ЧССР парламент обрав лідера опозиції Вацлава Гавела, котрий обійняв президентську посаду 5 липня 1990 р. Зрештою країна у січні 1993 р., без зваженого аналізу і ретельної підготовки розпалася на дві суверенні держави, кожна з яких має свою концепцію політичних і економічних реформ.

Коли йдеться про трансформацію політичних і економічних структур *Словацької Республіки* (територія – 49 тис. кв. км; населен-

ня — 5,4 млн чол.), важливо враховувати геополітичну особливість цієї країни. Політологи визначають її як “між”. Словаччина “розташована” між західними сучасними методами праці і зростаючою споживацькою психологією, між чинною парламентсько-демократичною системою і проявами авторитаризму, між мілітаристською і політично стабільною Європою, хаотичними Балканами і ненадійним Сходом. Отже, Словаччина посідає у Європі “середину”.

Згідно з Конституцією, ухваленою парламентом 1 вересня 1992 р., єдиним конституційним та законодавчим органом країни є Національна Рада Словацької Республіки, яка обирається на чотири роки у складі 150 депутатів. Главою держави Словацької Республіки є президент, який обирався до травня 1999 р. Національною Радою таємним голосуванням на 5 років. Президент призначає голову уряду, останній формує уряд. Дотримання владними структурами конституційних норм контролюється Конституційним судом, члени якого на подання президента затверджуються Національною Радою.

Як і в інших східноєвропейських країнах, у Словаччині після “оксамитової революції” виникло понад 100 політичних партій і громадських рухів. Із 33 політичних партій, що офіційно зареєстровані, в парламенті після виборів 1992 р. було представлено 6 партій. Рух за демократичну Словаччину в коаліції зі Словацькою національною партією утворив парламентську більшість. Лідер Руху Владімір Мечіар 1993 р. очолив перший уряд незалежної Словаччини.

Владімір Мечіар оголосив себе прихильником послідовних, розрахованих на тривалий період ринкових реформ. Особисте кредо: “Я за приватизацію, але послідовну, протягом кількох років, поки не визріють умови”. У політичній сфері визнано не виправданим прагнення застосовувати авторитарні методи керівництва. Більш перспективними він бачить компетентність, політичний реалізм і прагматизм у державному управлінні, тобто дотримання тих принципів, за відсутність яких урядові дорікали.

На нинішньому етапі Словаччина за темпами економічного розвитку посідає четверте місце серед східноєвропейських країн. Завершено приватизацію у промисловості. У сільському господарстві збережено колективні господарства і кооперативи. Проте позитивні макроекономічні показники, які виражались протягом кількох років ростом ВВП, не супроводжувались помітним підвищенням життєвого рівня більшості населення, що викликає незадоволення своїм становищем багатьох прошарків і категорій громадян Словаччини.

Словаччина, так само як інші країни “Вишеградської групи” — Угорщина, Польща і Чехія, — прагнула найближчим часом увійти до Європейського Союзу і НАТО. За вступ Словаччини до НАТО виставились 38 відсотків її громадян, понад 50 відсотків були проти. Не дав відповіді на це питання і проведений у травні 1997 р. референдум. Ян Луптак, лідер Робітничої партії, зауважив: “Зарозумілі голови, особливо в опозиції, невтомно наголошують, що, вступивши до НАТО, Словаччина повернеться у Європу. Це якесь марення, а не аргументація. Ми були, є і будемо в центрі Європи. Найбільш вражає те, що, маючи гіркий досвід комуністично-кремлівського чиношанування, словаків знову хочуть підкорити якомусь транснаціональному органу, який замість них вирішуватиме де, коли і за яких умов за його командою почнуть розміщувати натовські частини і ядерні ракети”.

Владімір Мечіар ніби сидить на двох стільцях: хоче, щоб Словаччина увійшла до НАТО і водночас не втратила ринків Росії. Один празький журналіст так прокоментував ставлення до членства в оборонному блоці порівняв із рішенням футболіста перейти до славнозвісного клубу, отримувати зарплату нарівні з партнерами, але не брати участі в іграх через ризик бути травмованим.

У вересні 1998 р. на парламентських виборах перемогла коаліція демократичних партій. Новим головою уряду став представник цієї коаліції Мікулаш Дзуринда. Невдовзі було прийнято Закон про прямі президентські вибори. У травні 1999 р. президентом Словаччини став кандидат від цієї коаліції Рудольф Шустер, який переміг у другому турі Владіміра Мечіара. За Р. Шустера проголосувало 57 відсотків виборців. До цього у Словаччині було два президенти. Першого — Юзефа Тіссо — в роки Другої світової війни призначив Гітлер. Другий — Міхал Ковач — обраний парламентом у січні 1993 р. відповідно до нової Конституції Словаччини. Рудольф Шустер — третій президент Словацької Республіки. Правоцентриський коаліційний уряд після парламентських 2002 р. знову очолив лідер Словацької демократичної унії Мікулаш Дзуринда.

Прихід до влади політичних партій правого спрямування і обрання президентом Словацької Республіки Рудольфа Шустера створили сприятливі соціально-економічні й політичні умови для того, щоб Словаччина вже в 2004 р. стала членом не тільки НАТО, а й Європейського Союзу.

Двосторонні українсько-словацькі відносини характеризуються стабільністю, врівноваженістю. У грудні 2002 р. на саміті НАТО в

Празі словацький президент Рудольф Шустер публічно виступив на захист українського президента. “До останнього часу у нас зберігалися гарні стосунки. Чи повинні ми сьогодні нападати на людину, яка вчора була нашим другом і все ще залишається нашим другом, через підозру (продаж “кольчуги” Іраку), яка не була доведена, а тільки оголошена?” — заявив тоді глава Словацької держави.

У квітні 2004 року четвертим президентом Словаччини на всезагальних виборах обрано Івана Гашпаровича, який переміг у другому турі Владіміра Мечіара. Іван Гашпарович до 1992 року був генеральним прокурором Чехословаччини, пізніше очолював парламент Словаччини.

Згідно з конституцією, прийнятою у грудні 1992 р., законодавча влада у *Чеській Республіці* (територія — 78,9 тис. км кв.; населення — 10,2 млн чол.) належить парламенту. Парламент складається з двох палат — Палати представників, куди терміном на 4 роки обираються 200 депутатів, та Сенату, куди входить 81 сенатор, які обираються терміном на 6 років. Одна третина сенаторів переобирається кожні 2 роки. Президент Республіки є главою держави і обирається парламентом терміном на 5 років. 29 січня 1993 р. Вацлав Гавел, обраний першим президентом суверенної Чеської Республіки, в січні 1998 р. був переобраний на другий термін. Президент країни призначає прем'єр-міністра та з поданням останнього — членів уряду. Уряд має бути представлений Палаті представників з метою отримання вотуму довіри.

Судова влада здійснюється незалежними судами ім'ям республіки. Конституційний суд є судовим органом захисту конституційності. Суд складається з 15 суддів, які призначаються президентом за згодою Сенату терміном на 10 років. Серед центральних чеських органів влади — Вища Ревізійна організація — незалежне контрольне агентство, яке наглядає за використанням державної власності і перевіряє виконання урядом державного бюджету.

З січня 2000 р. на основі прийнятого у 1997 р. закону в Чехії введено новий адміністративний поділ: замість 8 областей засновано 14 країв, а також самостійний край — столиця Прага. До 14 країв входять 6242 общини. Кожен із новостворених країв має свій представницький орган у складі 45–64 осіб. На чолі краю — рада (9–11 осіб), яка обирає керівника місцевого самоврядування — гетьмана. В общинах обираються місцеві ради і старости.

На політичній арені сучасної Чехії тривалий час виділялися дві постаті: Вацлав Гавел — президент Чехії і Вацлав Клаус — прем'єр-

міністр країни. Не просто склалися їхні стосунки, насамперед через розбіжності у поглядах щодо темпів проведення реформ. Президент виступає за більш поміркований підхід, що характеризує його як типового представника традиційно толерантного, скептично-селянського і дещо вайлуватого уродженця Богемії. Вацлав Клаус — суворий, рішучий, ближчий до німецького типу, а відтак — прихильник швидших темпів і радикальніших перетворень. Вацлав Клаус сповідує тетчеризм, а сама “залізна леді” колись сказала: “Це щастя для Чехословаччини, що у неї є Вацлав Клаус, кращий у Європі міністр фінансів”.

У жовтні 1990 р. Вацлава Клауса було обрано лідером Громадянського форуму, а через рік — прем'єр-міністром Чехо-Словаччини.

Вважається, що Чехія серед країн Центральної і Східної Європи найбільш послідовно й комплексно проводить економічні ринкові реформи, основою яких є консервативно-ліберальні ідеї.

Починаючи проведення політичних і економічних перетворень, Вацлав Клаус пішов шляхом створення організаційно міцної, з визначеною політичною платформою Громадянської демократичної партії, що, як наголошують політологи, є наймогутнішою і чітко профільованою організацією правих сил у всій Східній Європі. Другою (не за значенням) передумовою результативності цих перетворень є те, що Вацлав Клаус поставився до їх реалізації професійно, оскільки сам він є фахівцем макроекономічних процесів. У докторській дисертації ще 1967 р. він досліджував проблему “Інфляція сучасного капіталізму”, а 1970 р. опублікував монографію “Вступ до аналізу інфляції у чехословацькій економіці”. На відміну від Отто Шика, відомого чехословацького економіста, не визнавав поєднання плану і ринку, вважав єдино прийнятним варіантом послідовне застосування ринкових відносин. У своїй новій ролі прем'єр-міністра Вацлав Клаус створив групу із перспективних співробітників Центрального банку, де він тривалий час працював, науковців Інституту прогнозу, Інституту економіки. Ця група на основі наукових досліджень, в гострих і численних дискусіях створила концепцію ринкових перетворень у *Чехословаччині*, сутність якої ґрунтувалася на двох постулатах: приватна власність є каталізатором зростання економіки; найкраща соціальна політика — це надійна економіка.

Суттєво: у стратегії економічних перетворень виходили з того, що реформа — не академічне питання, а проблема політична, і вкрай

важливо завоювати для її розв'язання достатню політичну підтримку. З цією метою необхідно, по-перше, зробити все, щоб населення максимально підтримало процес приватизації, було зацікавлене в ній; по-друге, приватизувати все треба швидко, спиратися на власні рішучість, сили і ресурси, не чекати допомоги з-за кордону. Вацлав Клаус наголошував: “Ми знаємо, що наші проблеми ми маємо самі розв'язувати і не маємо чекати, що наші сусіди за нас це зроблять”.

Приватизація у Чехії, яка розпочалася в 1990 р., здійснювалася трьома етапами-напрямами. Перший — реституція: повернення майна колишнім власникам, які змогли довести своє право на нерухомість, землю тощо. Фізичним особам було повернуто, зокрема, близько 100 тисяч будинків. Другий — мала приватизація, яку практично закінчено. До нових господарів перейшло 22 тисячі магазинів, готелів, об'єктів побуту тощо. І, нарешті, третій — велика приватизація (було визначено 4,5 тисячі великих підприємств, що мають приватизуватися), яка завершується. У країні зросло виробництво, але обсяг промисловості падав порівняно зі сферою послуг; безробіття утримувалося на рівні 3,6 відсотка.

Ринкові реформи сприймалися у Чехії неоднозначно. Критика була з боку лівих партій: людей приносять в жертву “шоковій” терапії, зростає інфляція і безробіття, що викликає соціальне невдоволення. Праві дорікали авторам реформ за збереження регуляції заробітної плати, дотації великим підприємствам, відсутність ринку житла, дорогу соціальну політику і найвищий, навіть у Європі, рівень оподаткування. При цьому Вацлав Клаус чудово усвідомлював, що повсякденне життя для більшості чехів і далі залишається боротьбою за існування, а плодами змін поки що насолоджується досить тонкий, хоч і відчутний прошарок суспільства.

За спостереженнями соціологів, Громадянська демократична партія, перебуваючи при владі під критичним обстрілом лівих і правих, зберігала порівняно з іншими політичними партіями, в тому числі і лівої орієнтації, високий рейтинг у населення і найвищі шанси на парламентських виборах.

Напередодні парламентських виборів прогнозувалося, що виборці віддадуть половину голосів Громадянській демократичній партії, 17 відсотків — Чеській соціал-демократичній партії (її лідер Мілош Земан) і лише 7 відсотків — Компартії Чехії і Моравії. Результати виборів, які відбулися в Чехії наприкінці травня — на початку червня 1996 р., стали дещо несподіваними. Правоцентристський блок Вацла-

ва Клауса отримав 99 мандатів із 200, йому не вистачило 2 мандатів, щоб здобути парламентську більшість. Відчутну перемогу здобули соціал-демократи (26 % голосів виборців) і комуністи (10,5 %). Після тривалих переговорів було сформовано уряд на чолі з Вацлавом Клаусом. Програма нового уряду підтвердила курс на ринкові реформи з одночасним посиленням соціальної підтримки населення.

І все ж Чехії не вдалось уникнути урядової кризи. Причиною став виявлений факт пожертвування Громадянсько-демократичній партії, основній у правлячій коаліції, 7,5 млн крон (близько 250 тис. доларів). За чеським законодавством, таке пожертвування не має перевищувати 100 тис. крон. Президент Чехії Вацлав Гавел, незважаючи на прихильне ставлення до В. Клауса, заявив, що той мусить піти у відставку. Прем'єр-міністр після деякого вагання оголосив про відставку всього очолюваного ним уряду. Прем'єр-міністром країни став 47-річний голова Центрального банку країни Йозеф Тошовський.

Дострокові вибори у Палату представників Чехії, які відбулися влітку 1998 р., привели до політичного компромісу: лідер соціал-демократів Мілош Земан очолив уряд, а Громадянсько-демократична партія одержала перші посади в обох палатах. Як і передбачали чеські аналітики, в країні зберіг попередній економічний і політичний курс.

Про підтримку громадянами Чехії цього курсу засвідчили вибори до парламенту, які відбулися в червні 2002 р. і принесли перемогу соціал-демократам — 70 місць із 200. За ними йдуть правочентристські громадянські демократи екс-прем'єра Вацлава Клауса — 58 місць. Третій результат — 41 парламентський мандат — у комуністів.

Уряд очолив лідер соціал-демократів Володимир Шпідла (віце-прем'єр в уряді Мілоша Земана). Чехія була в тривожному очікуванні президентських виборів на початку 2003 р., оскільки Вацлав Гавел не міг обиратися за конституцією на третій термін, проте залишався найпопулярнішим політиком у країні.

Хоча Вацлав Гавел відмовився охарактеризувати себе як лівого або правого, він швидше є прихильником комун, ніж класичного лібералізму, лівих, ніж правих. Він наголошував, що демократії треба дещо більше, ніж політичні партії і вільні вибори. Демократія без громадянського суспільства схожа на тіло без кровообігу.

У березні 2003 р. у результаті третього туру повторних президентських виборів у парламенті країни президентом Чехії було обрано

Вацлава Клауса. За В. Клауса віддали свої голоси 142 депутати з 281 депутатів двох палат парламенту. В липні 2004 року подав у відставку прем'єр-міністр Чехії, лідер соціал-демократів Володимир Шпідла. Прем'єр-міністром і лідером соціал-демократів став 34-річний Станіслав Гросс. У квітні 2005р. новим прем'єр-міністром Чехії став лідер лівоцентриської Соціал-демократичної партії Іржі Парубек. Станіслав Гросс подав у відставку після декількох тижнів політичної кризи навколо покупки ним фешенебельної квартири.

Навесні 1999 р. Чехія стала членом Північноатлантичного альянсу, а в травні 2004 р. — членом Європейського Союзу.

3.3. Президентсько-парламентські республіки

У Республіці Болгарія (територія — 110,9 тис. км кв.; населення — 7,8 млн чол.), цьому “останньому вагоні соціалістичного потягу”, колишні політичні структури були зламані зусиллям кіл, які належали до правлячої еліти і підтримували лідерів опозиції за допомогою масових мітингів і демонстрацій.

Відповідно до Конституції, Болгарія — республіка з парламентським (фактично президентсько-парламентським) правлінням. Державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову. Президент є главою держави. Він уособлює єдність нації і репрезентує країну в міжнародних відносинах. Народні збори у складі 240 депутатів, які обираються на прямих виборах за пропорційною системою, здійснюють законодавчу владу і застосовують парламентський контроль. Голова Ради Міністрів (який обирається і звільняється парламентом за пропозицією президента) керує урядом, координує його політику і відповідає за її проведення. Правосуддя здійснюється Верховним касаційним судом, Верховним адміністративним судом, апе-

ляційними, окружними, військовими та районними судами. Визначений статус має Конституційний суд.

Відповідним законом визначаються організація та порядок діяльності органів місцевого самоврядування. Територія республіки поділяється на общини та області. Община є основною адміністративно-територіальною одиницею, у якій здійснюється місцеве самоврядування. Область є адміністративно-територіальною одиницею, призначеною для проведення регіональної політики та здійснення державного управління на місцях.

Болгарія, як і інші країни Центральної та Східної Європи, переживає суперечливий період політичних та економічних перетворень і все ж залишається осередком розважливості та стабільності в неспокоїному балканському регіоні.

Становлення політичних структур характеризується перманентною конфронтацією різних гілок влади.

У Болгарії склалася багатопартійна система, відбулися вибори Народних зборів, місцевих органів самоврядування. Президентом Республіки 1 серпня 1990 р. на Великих Народних Зборах було обрано Желю Желева. В січні 1992 р. в результаті прямих виборів він знову переміг і став президентом країни. Желю Желев був в опозиції до соціалістичного режиму, підлягав переслідуванню. Він є автором кількох монографій, найбільш відомою є його книжка “Фашизм”, у якій проводиться аналогія між фашизмом і комунізмом.

У вересні 1993 р. наслідком конфлікту між Союзом демократичних сил, що мав тоді в парламенті 110 місць із 240, і президентом, який вирішив проводити надпартійну політику, стала відставка уряду Філіпа Димитрова. Сформувати уряд було доручено Любену Бєрову, професору університету, фахівцеві в галузі економічної теорії, якого підтримали Болгарська соціалістична партія і Рух за права і свободи (етнічні турки). Однак уряд не зміг визначитися ні в політичній сфері — відсутність стратегічної мети, альтернативних рішень, уміння йти на компроміс, ні в економічній — приватизовано 90 відсотків магазинів, але повільно здійснено приватизацію великих підприємств. Інфляція в 1994 р. становила 100, а безробіття — 20 відсотків, країна мала багатомільйонний зовнішній борг. Після невдалої спроби сформувати уряд Димитром Руджевим, колишнім помічником президента, на посаду прем'єр-міністра було призначено 41-річну Ренату Інжову, професійного економіста, директора Агентства

приватизації. Але її діяльність як прем'єр-міністра тривала недовго, оскільки наближалися вибори.

У парламентських виборах, що відбулися 17 грудня 1994 р., взяли участь 49 партій, проте результати визначали дві з них. На одному полюсі — Болгарська соціалістична партія, лідер якої Жан Віденов у передвиборчій програмі зробив заяву, що зможе гарантувати всім безпеку, зайнятість, безкоштовне медичне обслуговування і виведе країну з кризи. На другому — Союз демократичних сил, що провів свою передвиборчу кампанію на послідовному антикомунізмі. Його лідер Філіп Димитров стверджував: “Болгарином може називатися лише той, хто не комуніст”.

Виборці віддали перевагу соціалістам, які отримали 46 % голосів; за Союз демократичних сил проголосувало 25 %. 25 січня 1995 р. уряд Болгарії очолив 37-річний уродженець Пловдива, лідер соціалістів Жан Віденов. Парламентська фракція, яка називала себе “демократичні ліві”, мала в парламенті 125 місць із 240, або абсолютну більшість. Антикомуністичний Союз демократичних сил мав 69 місць, Народний Союз — 18, Рух за права і свободи — 13 місць.

У 1995 р. соціалісти помітно зміцнили свої позиції, перемігши на виборах в місцеві органи влади. Намітилися позитивні зміни в економіці: на 2,4 відсотка збільшилося виробництво, зменшилась інфляція, досягнуто позитивного сальдо в зовнішній торгівлі. Проте навесні 1996 р. знову зросла інфляція, різко підвищилися ціни на енергоносії, що позначилося на всіх інших товарах, в тому числі і першої необхідності. На цьому тлі активізувалися напади опозиції на уряд Жана Віденова, якого звинуватили в неспроможності вивести країну з економічної кризи.

У жовтні — листопаді 1996 р. в Болгарії відбулися президентські вибори. Напередодні виборів Желю Желев зняв свою кандидатуру — як спільного кандидата його не підтримали політичні партії консервативного і ліберального спрямування. Боротьба за посаду президента Болгарії розгорнулася між політиками другого ешелону: від соціалістів — Іваном Маразовим, міністром культури, від опозиції — Петером Стояновим, приватним юристом. У другому турі президентських виборів переміг Петер Стоянов. За нього проголосувало 58,9 % виборців, за Івана Маразова — 41,1 %. Соціалісти вбачали причини своєї поразки в економічній скруті Болгарії, різкому падінні рівня життя народу.

Експерти так оцінили підсумки президентських виборів у Болгарії: “Як і в інших постсоціалістичних країнах, настрої болгар періодично змінюється — від ностальгії за часами Тодора Живкова до прискорення радикальних реформ і навпаки. Це найбезпосередніше відображено в результатах загальнонаціональних виборів”.

У квітні 1997 р. у Болгарії на вимогу правоцентристської коаліції відбулися дострокові парламентські вибори. Переконливу перемогу на виборах здобув Союз демократичних сил — понад 62 відсотки голосів і відповідно 136 депутатських мандатів. Соціалісти — 22 відсотки і 57 депутатських місць. Уряд Болгарії сформував лідер СДС Іван Костов, відомий економіст і математик, фахівець реформаторської орієнтації.

Останніми роками у Болгарії постійно зростає внутрішній валовий продукт, заробітна плата (1996 р. заробітна плата становила 20 — 30 доларів, 2001 р. — 120 доларів), чому сприяє досягнута політична стабільність.

На цьому тлі дещо парадоксальними були результати парламентських (серпень 2001 р.) і президентських (листопад 2001 р.) виборів. Спочатку вибори приводять до влади колишнього монарха Симеона (Симеона II), представника правоцентристської партії “Національний рух Симеон II”, котрий очолив уряд, а потім лідера соціалістів Георгія Пирванова, який стає президентом Болгарії. При цьому і новий президент, і голова уряду своїми основними цілями визначають вступ Болгарії до НАТО і Європейського Союзу, водночас вважаючи надзвичайно важливими зміцнення відносин Болгарії з Росією, Україною, іншими стратегічними партнерами.

В червні 2005 р. в Болгарії відбулись чергові вибори до Народних зборів. Лише в серпні після двомісячної політичної кризи парламент затвердив склад лівоцентристського уряду на чолі з лідером Соціалістичної партії Сергієм Станішевим. До коаліції увійшли Соціалістична партія (82 депутатських місця), колишня правляча центристська партія Симона СаксКобургського (53 депутатських місця) і Рух за права і свободи, якій підтримують в основному етнічні турки (34 депутатські місця). Разом вони мають 169 із 240 місць.

Республіка Польща (територія — 213,7 тис. кв. км.; населення — 38,5 млн чол.) — держава, яка стала на шлях зміни суспільного устрою, маючи тривалу історію опозиції до тоталітаризму. Крах ко-

* Див.: Болгарія отримувала довгоочікуваний уряд. — День. — 2005. — 18 серпня.

муністичної влади у Польщі започаткував процеси, що призвели до падіння влади комуністів і в інших країнах Центральної та Східної Європи. На ці процеси помітно вплинув глава римської католицької церкви папа Іоанн Павло II. Зміна існуючого ладу в 1989 р. здійснювалася мирними засобами, в межах країни. Вирішальну роль тут відіграв “круглий стіл”, де було досягнуто компромісу між різними політичними силами, визначено стратегічні цілі – будівництво правової демократичної держави і перехід до ринкової реформи.

Конституція Республіки Польща затверджена 2 квітня 1997 р. Нова конституція обмежила президентські повноваження, розширила прерогативи Конституційного суду і підтвердила двопалатний парламент. Відповідно до Конституції Польщі, визначено відносини між законодавчою, виконавчою і судовою владою. Законодавчу владу здійснюють Сейм і Сенат, виконавчу владу – президент Республіки Польща і Рада міністрів, а судову владу – Верховний, Вищий державний і Конституційний суди. Територіальне самоврядування виконує завдання, не закріплені Конституцією чи законами за органами інших публічних влад. Основною одиницею територіального самоврядування є община (gmina).

Маючи тривалий досвід дисидентського опозиційного руху до колишніх владних структур, спрямованого на деструктивні дії, політичні сили, що отримали владу після перевороту, виявилися нездатними до практичної конструктивної діяльності. Відсутність чіткої програми створення правової демократичної держави і громадянського суспільства, соціальна незахищеність різних верств населення перед шокowymi ринковими реформами, які болісно вдарили по простих людях, призвели до втрати довіри народу. Це одна із причин, які зумовили перемогу лівих на виборах до Сейму у вересні 1993 р.

У Польщі з осені 1993 р. сформовано коаліційний уряд лівих сил, який прагнув ввести політичні та економічні реформи в цивілізоване русло, забезпечити соціальний захист тим, хто живе результатами власної праці. Новий уряд відразу опинився перед труднощами перетворень: продовжити реформи чи виконувати передвиборні зобов'язання. Ні першого, ні другого за час, що минув, ліві демократи здійснити не спромоглися. Це дало підставу президентові порушити питання про відставку уряду Вольдемара Павляка. Основний мотив: уряд не має ні нових людей, ні нових ідей, які б прискорили реформи в країні.

У лютому 1995 р. Вольдемара Павляка заступив лівий демократ Юзеф Олекса. Уряд Ю. Олекси продовжив ринкові реформи, але водночас повністю врахував необхідність задоволення соціальних потреб громадян, з огляду на те, що більшість людей без капіталу і мають право, щоб реформи відповідали їхнім інтересам. За останні роки у Польщі найвищі показники зростання (це єдина східноєвропейська країна, де обсяги виробництва у 1996 р. перевищили рівень 1989 р.), низький рівень інфляції, помітне збільшення експорту, налагоджено надійні партнерські контакти із Заходом, поновлюються зв'язки зі східними сусідами.

Весь 1995 р. пройшов у Польщі під знаком виборів нового президента. На президентську посаду було зареєстровано 17 претендентів, взяло участь у виборах 13. Польща вкотре здивувала своїм “розгулом демократії”, підтверджуючи давній жарт про те, що “два поляки – це вже три партії”. Вибори мали два тури. У другому турі Леха Валенсу переміг 42-річний Александер Квасневський – лідер партії Соціал-демократія Республіки Польща.

У вересні 1997 р. у Польщі відбулися вибори до Сейму. Досить переконливу перемогу (33,8 відсотка голосів виборців) отримав блок правих партій “Виборча акція “Солідарність”. Правлячий “Союз лівиці демократичної” підтримали 26,8 відсотків виборців, 13,4 відсотків голосів виборців отримала центристська партія “Унія свободи”. Блок правих партій і центристська партія створили коаліційний уряд. Його очолив Єжи Бузек. Представники нових політичних структур підтверджують незмінність економічного курсу країни, тобто курсу на ринкові реформи, але з більшою увагою до соціальних потреб людей.

27 липня 1998 р. президент Республіки Польща Александер Квасневський підписав прийнятий Сеймом закон, згідно з яким з січня 1999 року на карті країни з'явилися замість 49 воєводств лише 16. Вводиться триланкова модель самоврядування: гміна – повіт – воєводство.

Наприкінці 2000 р. Александра Квасневського переобрано на другий термін президентом Республіки Польща.

Парламентські вибори, що відбулися у вересні 2001 р. у Польщі, принесли переконливу перемогу лівим силам: за Союз лівих сил – Союз праці – віддали голоси 41,5 відсотка виборців. Це – 211 із 460 депутатських місць у Сеймі. Згідно з офіційними даними, у виборах взяли участь 46,3 відсотка виборців. Проурядові партії Акція виборча “Солідарність” та Унія свободи до парламенту не ввійшли. Новий уряд очолив лідер Союзу лівих сил Лешек Міллер. Склалася

унікальна ситуація — в одному політичному напрямі вперше після 1989 р. зосередилися всі гілки влади: президентська, законодавча і виконавча. Від травня 2004 р. очолює Марек Белка.

На парламентських виборах, які відбулися у Польщі у вересні 2005 р. перемогу здобули дві партії правоцентриського напрямку: “Право і солідарність” за неї віддали майже 27 відсотків голосів і “Громадянська платформа” отримала підтримку майже 24 відсотків виборців. Правляча партія отримала 11,31 відсотка голосів. Прем'єр-міністром Польщі президент Александер Квасневський призначив Казимира Марцінкевича — головного спеціаліста з питань економіки партії “Право і солідарність”.

У зовнішній політиці Польщі пріоритетними залишаються інтеграція у євроатлантичні структури за одночасного розвитку дружніх і ефективних відносин із сусідніми країнами, насамперед з Росією. Зараз взаємини Польщі й України в економічній, культурній, а також у військовій сфері розвиваються. Україну вважають стратегічним партнером. Головна мета польських лівих, і польських правих єдина: вони прагнуть якнайшвидше інтегрувати Польщу в НАТО і ЄС. З березня 1999 р. Польща є повноправним членом НАТО, з травня 2004 р. — членом Європейського Союзу.

Александер Квасневський: “Я переконаний, що розширення Євро-союзу відкриває нові шанси для Польщі і також добре слугуватиме розвитку наших контактів з Україною та іншими сусідами. Із самого початку ми вважали, що вступ Польщі до ЄС не може створювати жодних бар'єрів у відносинах із нашими партнерами”.

Президентом Польщі 23 жовтня 2005 р. обрано Леха Качинського, одного із лідерів партії “Право і солідарність”. Лех Качинський отримав 54,46 відсотків голосів виборців, його ж суперник Дональд Туск, лідер партії “Громадянська платформа” — 45,53 % голосів.

Багатовікова історія українсько-польського сусідства знає чимало прикладів дружби, взаємодопомоги і співробітництва. Однак ця історія містить і трагічні сторінки. Ця історія “тяжкого братерства”. Так названо документальний фільм, створений в Польщі під патронатом Александра Квасневського. У травні 1997 р. президенти України та Польщі підписали спільну заяву “До злагоди і єднання”, у якій дано оцінку складним періодам історії двох народів. Ідеться насамперед про операцію “Вісла” після війни, під час якої 150 тисяч українців було переселено з місць компактного проживання. У свою чергу, українські владні структури тоді піддали репресіям

польське населення на Волині та в Галичині. Значення підписаної заяви А. Квасневський оцінив так: “Глибоко людяна формула — вибачаємо і просимо вибачення” — має сенс навіть тоді, коли над кимось не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалось у минулому”.

У Румунії (територія — 237,5 тис. кв. км; населення — 22,2 млн чол.) зміна суспільного ладу відбулася з надзвичайною жорстокістю. Лідера партії і держави та його дружину було знищено фізично.

Лише через п'ять років экс-прем'єр-міністр Петер Роман у французькому журналі “Парі-Матч” розповів про останні години Ніколае Чаушеску. Вранці 24 грудня 1989 р. Радою Фронту національного порятунку, куди ввійшли Іон Іллієску, Петер Роман, Сільві Брюкан, Желю Войкан було ухвалено рішення знешкодити Чаушеску. Виходили з того, що інакше його прихильники (частина армії, гвардія) чинитимуть збройний опір, що не виключає відновлення тоталітарного режиму. Судовий процес, на якому наполягав Іллієску, відбувся у містечку Торговісте за 100 км від Бухареста, куди втекли на вертольоті і де потім були заарештовані Ніколае та Єлена Чаушеску. Близько другої години дня 24 грудня генерал Віктор Станкулеску, якому Рада Фронту національного порятунку доручила здійснити процес над диктаторами, доповів, що тиранів засуджено на смерть і вирок уже виконано, про що повідомили країну по телебаченню вранці 26 грудня.

Отже, в Румунії зміна тоталітарного режиму супроводжувалася жорстокою політичною боротьбою. Ситуацією зрештою оволодів Фронт національного порятунку, куди ввійшли і комуністи. Перші вибори на багатопартійній основі відбулися в Румунії 20 травня 1990 р. На них було обрано двопалатний парламент і президент країни. Президентом Румунії став Іон Іллієску. Утворено коаліційний уряд на чолі з Петером Романом, який почав здійснювати ринкові реформи в країні, проте через серйозну економічну кризу все ж був змушений 1994 р. піти у відставку. Новий уряд очолив Ніколае Векерою. Нарешті в країні було зупинено падіння виробництва, спостерігалася відносно висока стабільність національної валюти, і пожвавлення зовнішньої торгівлі, знизилась інфляція, середня заробітна плата становила близько 150 доларів. За оцінкою експертів, ринкові реформи відбуваються у Румунії повільно, суперечливо. Якщо в промисловості 90 відсотків підприємств залишалось у державній власності, то в сільському господарстві понад 80 відсотків землі перейшло у приватну власність. Процес цей супроводжувався масовим забоєм худоби, скороченням посівних площ. Зер-

но доводилось імпортувати. Нині 40 відсотків земель знову обробляється селянськими асоціаціями, колективними об'єднаннями.

21 листопада 1991 р. в Румунії була прийнята нова конституція, яка проголосила перетворення країни на демократичну правову державу з вільною ринковою економікою.

27 вересня 1992 р. відбулися другі парламентські і президентські вибори. Президентські вибори проходили в два тури. У другому турі переможцем став Іон Іллієску, який отримав понад 60 % голосів. Його основний суперник, кандидат від Демократичної конвенції Румунії, 53-річний ректор Бухарестського університету, набрав близько 40 %.

В цілому шість з половиною років перебування у влади екс-комуніста Іона Іллієску характеризувалися політикою, яка поєднувала обережність і нерішучість з консерватизмом, що гальмувало просування економічних реформ.

Нові, треті парламентські і президентські вибори, що відбулися 3 листопада 1996 р., привели до різкої зміни політичного ландшафту країни і до повної зміни влади.

На парламентських і президентських виборах восени 1996 р. переконливої перемоги досягла Демократична конвенція Румунії. У новому парламенті Демократична конвенція Румунії здобула понад 30 % місць і отримала право формувати новий уряд. Її лідер Еміль Константінеску переміг у другому турі президентських виборів. За нього проголосувало 54 % виборців, а Іон Іллієску набрав 46 % голосів. Уперше в історії Румунії глава держави втратив владу демократичним шляхом. Еміль Константінеску заявив, що Партія соціальної демократії за сім років перехідного періоду не змогла вирішити найважливіших соціальних та економічних проблем. Новий президент Румунії і наново сформований уряд, який очолив колишній мер Бухареста, 42-річний Віктор Чорба, намагалися провести більш глибокі ринкові реформи і рішуче боротися з корупцією та організованою злочинністю. Зовнішня політика залишалася незмінною, спрямованою на інтеграцію у європейські та євроатлантичні структури.

У червні 1997 р. президенти України і Румунії підписали міждержавний договір про дружбу, співробітництво і добросусідство. Переговори про його підписання держави вели майже п'ять років. Україна і Румунія відмовлялися від взаємних територіальних претензій і підтверджували суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість своїх кордонів. Згідно з договором, Північна Буковина і острів Зміїний на Чорному морі назавжди залишаються у складі Ук-

раїни. Про розмежування шельфа Київ і Бухарест збирали домовитися протягом наступних років.

На початку 1999 р. уп'яте після 1989 р. шахтарі оголосили загальний страйк і після невдалих спроб домовитися з урядом Раду Васіле 15-тисячною колоною рушили на Бухарест. Колона шахтарів була зупинена за допомогою військової сили. 543 шахтарі було заарештовано, серед них профспілковий лідер вугільників Мирон Козма, решту трьома потягами відправили додому в Петрошані. Дії влади в Румунії оцінені неоднозначно: “Поліція перемогла, а демократія?”

У листопаді 2000 р. у Румунії відбулися чергові парламентські вибори. Соціал-демократична партія Румунії (Соціал-демократична партія є правлячим політичним блоком, утвореним 16 червня 2000 р. внаслідок злиття цієї партії з Партією соціальної демократії), партія “Велика Румунія” отримали більшість місць у парламенті. Президентом країни повторно було обрано Іона Іллієску. Уряд очолив лідер Соціал-демократичної партії Андріан Нестасе. У грудні 2004 р. президентом Румунії обрано Траяна Башеску, політика центристського напрямку, мера Бухаресту. Прем'єр-міністром став Келін Терічану.

У червні 2003 р. президенти України і Румунії в Чернівцях підписали договір про режим українсько-румунського державного кордону, про співробітництво і взаємодопомогу у прикордонних питаннях. Залишається нерозв'язаною проблема розподілу і делімітації континентального шельфу і виключної економічної зони кожної з держав навколо острова Зміїний в акваторії Чорного моря. Її розв'язання ускладнюється тим, що в румунському суспільстві зберігається критичне ставлення до підписаного з Україною договору у 1997 році й офіційний Бухарест, побоюючись закидів від націоналістично налаштованих сил у зраді національних інтересів (йдеться, зокрема, про позицію другої за потужністю фракції у румунському парламенті — партії “Велика Румунія”), намагатиметься докласти всіх зусиль до вирішення проблемних питань у міждержавних відносинах на свою користь, включно до позову на Україну у Міжнародний Гаагський суд.

У зовнішній політиці Румунія прагне інтегруватися у європейські та євроатлантичні структури. У квітні 2004 року Румунія стала членом Північноатлантичного договору. Орієнтовний термін вступу до Європейського Союзу — січень 2007 року.

Отже, в країнах Центральної і Східної Європи відбуваються суперечливі процеси. П'ятнадцятирічний досвід політичної трансформації свідчить, що процес становлення і розвитку демократії у

країнах Центральної і Східної Європи є складним і нерівномірним. Всі ці держави перебувають на різних стадіях переходу до демократії. Між ними існують суттєві відмінності за рівнем демократизації, стабільності демократичної системи, консолідації демократії. Електорат у цих країнах надає перевагу політичним силам або ліберально-демократичного, або ж лівого спрямування. Зрештою успіх владних сил, незалежно від їхньої політичної орієнтації, визначатиметься здатністю останніх професійно вирішувати економічні та соціальні проблеми, виходячи зі світової тенденції демократичного розвитку.

Усі країни Центральної і Східної Європи прагнуть увійти до Європейського Союзу і НАТО. У липні 1997 р. лідери Північноатлантичного альянсу підписали Протоколи про приєднання до НАТО трьох нових членів — Чехії, Угорщини і Польщі. Після ратифікації Протоколів державами альянсу навесні 1999 р. ці держави, а в квітні 2004 р. Болгарія, Словенія, Словаччина, Румунія стали повноправними членами НАТО. Можливо, військова загроза з боку Росії для Польщі, Чехії й Угорщини є головною причиною для вступу до НАТО. Другий потенційний “агресор” — це ФРН. Серед інших джерел загрози для свого спокою чехи, угорці й поляки називають тліючі конфлікти на території колишньої Югославії.

3.4. Югославія: драматизм і трагізм подій

Балкани завжди були особливим регіоном Європи. Балкани—місце, де виникали і йшли в небуття імперії, унікальне поєднання одразу трьох віросповідань — католицького, православного, ісламського — і вкрай складне через полосне етно- і конфесійно-общинне розселення.

Як відомо, до ХХ ст. Югославії не існувало. У 1918 р. на уламках Австро-Угорської імперії утворилося королівство сербів, хорватів і словенців, яке в 1929 р. стало називатись Югославією.

На початку Другої світової війни Югославію окупувала фашистська Німеччина, поділивши її на кілька маріонеткових урядів і держав. Після вигнання фашистів зусиллями Йосипа Броз Тіто Установча скупщина в листопаді 1945 р. скасувала монархію і проголосила утворення Федеративної Народної Республіки Югославія (ФНРЮ). З прийняттям у 1963 р. нової Конституції країна стала називатися Соціалістичною Федеративною Республікою Югославія (СФРЮ). До її складу входило шість республік: Сербія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Словенія, Македонія, Чорногорія.

Після Першої і Другої світових воєн саме Югославія як держава мала відігравати і успішно відіграла роль стабілізатора етноконфесійної політичної ситуації на Балканах. Цю роль Югославії було зафіксовано рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій.

У післявоєнний період за Балкани змагалися переможці. Виграв сутичку за вплив на Югославію Захід. Саме Великобританія, Франція, а пізніше Сполучені Штати Америки, підтримуючи уряд Й. Б. Тіто (у вигляді концептуального оформлення і щедрого фінансування), реалізували “ринковий соціалізм”, віддаляючи тим самим Югославію від Радянського Союзу і створюючи з неї показову “вітрину” ринкового шляху для інших соціалістичних країн. З середини 70-х років у Югославії дедалі більшу роль починає відігравати Німеччина, і не в останню чергу через те, що Й. Б. Тіто прихильно ставився до зміцнення прямих економічних зв'язків югославських республік (і насамперед союзника Третього Рейху у Другій світовій війні — Хорватії) саме з ФРН.

На той час Югославія була класичним прикладом багатонаціональної країни, яка не приєдналася до жодного з військово-політичних блоків і вигідно вирізнялася серед східноєвропейських країн: вільне спілкування із Заходом, не питома вага іноземного капіталу в інвестиціях, стабільний стан ринкової економіки, сучасна інфраструктура, розвинена індустрія іноземного туризму. Югославських фахівців широко використовували за кордоном, що також підтримувало економіку країни.

На межі 90-х років Югославія була загалом більш ліберальним і компактним утворенням, ніж Радянський Союз. Починаючи з 1980 р., після смерті Йосипа Броз Тіто — державного діяча, який мав величезні повноваження всередині країни і колосальний авторитет

за її межами, ситуація в Югославії поступово виходить з-під контролю центрального керівництва.

У 90-ті роки всі східноєвропейські країни проводять реформи з тим чи іншим результатом. В іншій ситуації перебуває Югославія. Як і СРСР, югославську Федерацію роздирають внутрішні суперечності. Криза Югославії наростала у міру загострення відносин державотворної національності — сербів та їх республіки з іншими народами та їх державами, утвореними в межах СФРЮ і самої Сербії. У країні посилюються антисербські настрої, викликані некоректним ставленням провідної республіки Сербії до інших республік.

Першим актом розпаду Югославії стало наприкінці 80-х років загострення відносин у Косово. Саме події у Косово дали змогу Слободану Мілошевичу, до того непохитному комуністу, продовжувачу кращих традицій тітовської Югославії, розпочати свою політичну кампанію, яка ґрунтувалася на сербському етнічному націоналізмі; виступити головним захисником національної сербської ідеї, об'єднуювачем усіх сербів.

У 1990 р., уперше за післявоєнний період, у республіках СФРЮ відбулися вільні парламентські вибори на багатопартійній основі. Комуністи перемогли лише в Сербії і Чорногорії. У Словенії, Хорватії, Боснії і Герцеговині, Македонії виборці віддали перевагу силам, які були в опозиції до чинної влади.

У *Республіці Словенія* (столиця — м. Любляна; територія — 20,2 тис. км кв.; населення — 2,9 млн чол.) обраний на багатопартійній основі парламент 2 липня 1990 р. прийняв Декларацію про суверенітет республіки, а 25 червня 1991 р. Словенія проголосила незалежність. Уряд СФРЮ визнав це незаконним і віддав Югославській народній армії наказ взяти під охорону зовнішні кордони Словенії. В результаті з 27 червня по 2 липня тут точилися бої між ЮНА і місцевими підрозділами оборони Словенії. Втручання посередників дало можливість сторонам досягти перемир'я, і з 18 липня 1991 р. підрозділи ЮНА почали залишати територію Словенії. Нині Словенія сприймається в Європі як зразкова серед країн перехідного періоду. Економічні й політичні реформи відбуваються швидше, ніж в інших, і з меншими затратами.

У травні 2004 року Словенія стала повноправним членом Європейського Союзу.

Словенія за формою державного правління — президентсько-парламентська республіка. Президент є главою держави і обираєть-

ся безпосередньо населенням на п'ятирічний термін. З 22 квітня 1990 р. президентом був Мілан Кучан. 23 листопада 1997 р. був переобраний на цій посаді. Законодавчу владу представляє Скупщина (двопалатний парламент), яка поділяється на Державні Збори (кількість депутатів — 90, обираються терміном на 4 роки) та Державну Раду (кількість депутатів — 40, обираються терміном на 5 років). Останні вибори до парламенту відбулися 15 жовтня 2000 р. Центральну виконавчу владу уособлює уряд на чолі з прем'єр-міністром. З квітня 1992 р. (з невеликою перервою) уряд очолює Янез Дрновшек.

В кінці 2002 р. Янез Дрновшек переміг на президентських виборах і замінив на посаді глави держави Мілана Кучана. До 2003 р. Янез Дрновшек очолював лівоцентристську ліберально-демократичну партію. Прем'єр-міністром став Янез Янша.

В кінці березня 2004 р. Словенія, єдина із колишніх югославських республік, стала членом НАТО, а 1 травня того ж року — членом Європейського Союзу.

Республіка Хорватія (столиця — м. Загреб; територія — 56,5 тис. км кв.; населення — 4,4 млн чол.). На виборах до парламенту у 1990 р. перемогло Хорватське демократичне співтовариство. У серпні-вересні 1990 р. тут почалися збройні сутички місцевих сербів із хорватською поліцією і гвардією в Кнінській Країні. У грудні того ж року Сабор Хорватії ухвалив нову Конституцію, проголосивши республіку «унітарною і неподільною». На нову Конституцію місцеві серби (сербська община в Хорватії налічує близько 600 тис. осіб) відповіли створенням в лютому 1991 р. Сербської автономної області.

25 червня 1991 р. Хорватія проголосила свою незалежність. Уряд СФРЮ це рішення визнав незаконним, заявив свої претензії на частину Хорватії, а саме на Сербську Країну, яка населена переважно сербами. Між сербами і хорватами відбулися жорстокі збройні сутички за участю підрозділів ЮНА, які призвели до великих людських жертв і поневірянь. Понад 700 тис. біженців опинилися в сусідніх країнах. На початку 1992 р. у Хорватію було введено 14-тисячний контингент сил ООН, хоча припинити збройні сутички тривалий час не вдавалося.

Хорватія виходила із «спільного дому» через тривалу й жорстоку війну, яка загальмувала як розвиток країни, так і її рух до європейських та євроатлантичних структур.

За формою державного правління Хорватія є парламентсько-пре-

зидентською республікою. Після проголошення незалежності Хорватії першим президентом країни став Франьо Туджман. В Хорватії було встановлено жорсткий авторитарний режим. Однак серед громадян країни Ф. Туджман набув слави фундатора незалежності Хорватської держави, а в пресі його називали навіть “великим рулівним” і “героєм всіх героїв”. Лише після його смерті в 1999 р. Туджмана стали піддавати критиці за антидемократизм. 7 лютого 2000 р. президентом Хорватії терміном на 5 років обраний Стіпе Месич. Законодавчу владу в країні представляє Хорватський державний Сабор — двопалатний парламент (Палата представників — 127 депутатів; Палата жупаній (областей) — 68 депутатів). Тривалість депутатського мандата 4 роки. Виконавчу владу здійснює уряд на чолі з прем'єр-міністром. Склад уряду призначає президент і затверджує парламент.

Після парламентських виборів в листопаді 2003 р. президент Стіпе Месич доручив сформувати уряд Іво Санадеру, лідеру Націоналістичного Хорватського союзу. В січні 2005 р. Стіпе Месич переобраний президентом Хорватії на другий п'ятирічний термін.

Пріоритетом зовнішньої політики Загреб є членство в Європейському Союзі і НАТО.

Республіка Македонія (столиця — м. Скоп'є; територія — 25,7 тис. км кв.; населення — 2,2 млн чол.). На виборах до місцевого парламенту в 1990 р. перемогла Демократична партія македонської національної єдності. Рік по тому, 21 листопада 1991 р., Македонія задекларувала свою незалежність, ухвалила нову Конституцію, яка проголосила Республіку Македонію суверенною, самостійною демократичною і соціальною державою. Народження нової держави було затьмарено погіршенням стосунків із сусідніми країнами — Болгарією (котра не визнає македонців окремою нацією, вважаючи їх болгарами) і особливо Грецією (котра вважає, що Македонія не має права так називатись, оскільки стародавня Македонія була частиною грецьких володінь, а північна частина Греції до цього часу має назву Македонія).

У березні 1992 р. Белград без конфронтації з місцевою владою вивів війська з республіки. Проте 2001 р. у Македонії загострилися стосунки корінного населення з місцевими албанцями, що призвело до збройного конфлікту, який довелося врегульовувати за допомогою військ НАТО.

Македонія, відповідно до Конституції країни — парламентсько-президентська республіка. Главою держави є президент країни,

який обирається на п'ятирічний термін під час загальних виборів і не може обіймати цю посаду більше двох термінів поспіль. Першим президентом Македонії в січні 1992 р. став комуністичний функціонер, який працював ще з Й. Броз Тіто, Кіро Глігоров. 14 листопада 1999 р. терміном на п'ять років президентом Македонії обрано Бориса Трайковського, який трагічно загинув навесні 2004 року.

Президентом Македонії 14 квітня 2004 року обрано Бранка Црвенковського, який свого часу очолював уряд країни.

Найвищим законодавчим органом країни є однопалатні збори, (парламент) 120 представників якого обираються терміном на 4 роки. Центральна виконавча влада в Македонії належить уряду, який очолює прем'єр-міністр. Верховний суд і Конституційний суд представляють третю гілку державної влади — судову систему.

На нинішньому етапі Македонія переживає ті самі труднощі, що й інші постсоціалістичні країни. Але її становище ускладнюється економічною відсталістю і внутрішньополітичною напругою внаслідок постійних міжетнічних чвар.

Республіка Боснія і Герцеговина (столиця — м. Сараєво; територія — 51,2 тис.км кв.; населення — 4,2 млн чол.). Основну перемогу на виборах до місцевого парламенту у 1990 р. здобула мусульманська Партія демократичних дій. До парламенту пройшли також Сербська демократична партія і Хорватська демократична співдружність. У жовтні 1991 р. мусульманські і хорватські депутати Скупщини прийняли Меморандум про суверенітет республіки. Депутати-серби бойкотували роботу парламенту, відмовилися від участі у референдумі, під час якого більшість населення висловилося за створення суверенної держави. У відповідь місцеві серби створили свою Скупщину, а коли незалежність Боснії і Герцеговини визнали країни ЄС, США і Росія, Сербська община оголосила про створення Сербської Республіки Боснії.

Протистояння переросло у збройний конфлікт. У листопаді 1992 р. у Лондоні відбулася Міжнародна конференція з пошуку шляхів урегулювання боснійського конфлікту, де було досягнуто певних домовленостей. Лідер боснійських сербів Радован Караджич пообіцяв вивести війська з окупованих територій, передати під контроль ООН важку зброю своїх загонів, закрити табори, де утримувалися мусульмани і хорвати. Белград заявив про готовність допустити міжнародних спостерігачів у підрозділи ЮНА, розташовані у

Боснії, визнав незалежність Боснії і Герцеговини. Сторони свої зобов'язання виконали, хоча миротворчим силам ще не раз доводилося закликати ворогуючі сторони до припинення сутичок і перемир'я.

1 листопада 1995 р. на американській військовій автобазі Райт-Патерсон поблизу міста Дейтон, штат Огайо, почалися переговори з урегулювання боснійського конфлікту. В них брали участь президенти Сербії С. Мілошевич, Хорватії — Ф. Туджман і Боснії — А. Ізетбегович, а також три співголови: Р. Холбрук від США, І. Іванов від Росії та К. Більдт від ЄС. Згідно з досягнутими домовленостями, Боснія поділялась на два рівноправних державних утворення — Республіку Сербську і Федерацію Боснія і Герцеговина.

14 березня 2002 р. президент Югославії В. Коштуніца, президент Чорногорії М. Джуканович, а також Х. Солана від ЄС підписали угоду про нові відносини між двома республіками, що входять до складу держави. Відповідно до цієї угоди нове державне утворення отримало назву (Скупщина), президента, уряд (Раду міністрів) і суд. На три роки вводився мораторій на проведення референдуму про самостійність.

Боснія і Герцеговина — конфедеративна держава. Форма державного правління — президентсько-парламентська республіка. На чолі держави — Голова колективної президенції, що складається з представників трьох етнічних громад. Ротація Голови відбувається кожні 8 місяців. Національна асамблея (парламент) складається з Палати представників (по 14 депутатів від кожної етнічної громади) та Палати народів (по 5 депутатів від кожної етнічної громади).

27 квітня 1992 р. була утворена нова (третья) Союзна Республіка Югославія (столиця — м. Белград), до складу якої ввійшли дві колишні республіки СФРЮ: Сербія і Чорногорія, і два автономних края — Воеводина, Косово і Метахія. З початку 2003 р. — це союзне утворення у складі Сербії і Чорногорії (столиця — м. Белград; територія — 102,2 тис.км кв.; населення — 10,5 млн чол.).

Отже, внаслідок збройних міжетнічних конфліктів багатонаціональна держава має зруйновану економіку і п'ять зруйнованих малих держав. Однією з причин розпаду Югославії став спалах націоналізму. Політичні еліти двох республік Югославії — Сербії та Хорватії, а слідом за ними владні структури Словенії, Боснії та Герцеговини, Македонії стали проводити сепаратистську політику, суть якої полягала в рішучому збільшенні частки регіонів у бюджеті за рахунок зменшення відрахунків до центру.

Проголошення Хорватією і Словенією незалежності (червень 1991 р.) стало кульмінацією “югославської кризи”. У єдиній Югославії Хорватія зі Словенією були основним джерелом валютних надходжень. Усі федеративні фонди значною мірою формувалися за рахунок трьох провідних в економіці республік. У результаті відокремлення Хорватії і Словенії на Сербію лягло потрійне навантаження, вона практично одна мала наповнювати федеральний бюджет. За цих обставин суперечності між суб'єктами югославської федерації набули антагоністичного характеру. Склалася ситуація, у якій кожна зі сторін виявилася фатально неготовою до будь-яких компромісів, проголосивши свою позицію єдино правильною і єдино можливою та включивши до аргументів, що використовувались у нескінченних взаємних суперечках, спогади про кривди і образи минулого. Введення на територію Словенії і Хорватії регулярних частин Югославської народної армії для відновлення державного кордону країни призвело до переростання кризи у справжню війну.

Конфлікт у Югославії виявився результатом цілеспрямованих зусиль трьох політичних штабів. Перший із них розташований у Белграді, другий — у Загребі. Вони хотіли возз'єднання території, що раніше ними контролювалися. Третій — мусульманський — розташований в Сараєво. Тут переплелися в одному вузлі інтереси сербів, хорватів, боснійських мусульман. Участь у врегулюванні конфлікту іноземних держав надала цій кризі інтернаціонального характеру. Міжнародне втручання тільки поглибило трагедію. Розчленування Югославії стало, напевне, одним із перших кроків до нового поділу Європи.

Ключову роль в ускладненні ситуації в Югославії відіграла Німеччина (не як держава, що зазнала поразки у Другій світовій війні, а як лідер європейського політичного процесу). Це виявилось, зокрема, у визнанні незалежності Хорватії і Словенії, тобто Німеччина, яку підтримала Австрія, стала активним прибічником розчленування СФРЮ. Бонн, на той час столиця Німеччини, не тільки визнав обидві держави, а й наголосив на прийнятті аналогічного рішення Європейським Союзом.

У вересні 1991 р. міжнародне співтовариство (ЄС та НАТО) намагалось переконати колишні югославські республіки прямувати до конфедерації нового типу, на що не погодились ні Сербія з Чорногорією, які намагалися зберегти федеративну державу, ні Хорватія та Словенія, які прагнули незалежності. Зрештою міжнародне співто-

вариство визначилося на користь Хорватії та Словенії, визнавши їх незалежність та державний суверенітет і поклавши відповідальність за ескалацію насильства у колишній Югославії на Сербію. Таким чином, міжнародна спільнота остаточно виступила на боці республік-країн, які пішли шляхом відокремлення від Югославії, активно долучилась до її розчленування. Зокрема, застосовано економічні санкції проти СФРЮ, до складу якої ввійшли Сербія і Чорногорія.

Новий поділ Європи перейшов до стадії практичних дій. Хорватію та Словенію “захищала” Німеччина, боснійських мусульман підтримувала Організація Ісламська Конференція (ОІК), а також США. Логічно, Сербією мала опікуватися Росія, але, втративши роль однієї з перших скрипок у світовому політичному оркестрі, вона задовольнилася правом брати участь у розв'язанні югославського конфлікту.

Прагнення України виступити посередником у врегулюванні конфлікту на Балканах практично не дало результатів, лише український військовий батальйон було включено до миротворчих сил ООН. На Балканах несли службу понад три тисячі українських миротворців, шістнадцять з яких загинули.

У листопаді 1995 р. у Дейтоні (військова база США) президент Сербії Слободан Мілошевич, президент Хорватії Франьо Туджман, президент Боснії і Герцеговини Алія Ізетбегович за участю президента США Білла Клінтона парафували угоду про припинення військових дій на території колишньої Югославії. Пізніше цю угоду було підписано в Парижі, знято економічні санкції проти Сербії та інших республік. Погоджений план зберігає Боснію та Герцеговину як єдину державу в її нинішніх кордонах. Ця держава складається з двох частин: мусульмано-хорватської федерації і боснійської сербської республіки. Сараєво залишається єдиним містом, котре фактично повністю належить мусульманам. Як наслідок — 50 тисяч сербів залишили місто.

У вересні 1996 р. у Боснії та Герцеговині під міжнародним наглядом відбулися вибори до вищих органів влади. Обрано трьох президентів: від сербів, мусульман і хорватів. Сформовано президентську раду, парламент, уряд, Конституційний суд. Проте вибори не зняли напруженості, яка існувала у взаєминах між сербською і мусульмано-хорватською сторонами.

Події кінця 1996 — початку 1997 рр., пов'язані зі спробою владних структур Сербії сфальсифікувати результати виборів до місцевих органів влади, стали причиною нової політичної кризи. Міжна-

родні експерти так оцінили становище, що склалося в цій країні: “Республіка переживає політичну кризу і потребує політичних реформ, а президент Мілошевич має підкоритися демократичному тиску і відкрити реформи в системі”. І ще: “Президент Сербії перебуває у надзвичайно складній ситуації. Шансів на те, що йому вдасться утриматися на верхівці владної піраміди, мало, але все ж вони є”.

У липні 1997 р. парламент СРЮ обирає Слободана Мілошевича Президентом Союзної Республіки Югославія. Несхвально до цієї події поставилися в Чорногорії та автономному краї Косово. Як передбачали експерти, чотирирічне перебування Слободана Мілошевича на посаді югославського президента загрожувало стати “троном на вулкані”.

Передбачення підтвердилися трагічними подіями, пов'язаними з початком багаторічного косовського конфлікту.

3.5. Косовський конфлікт

У косовській кризі зіткнулися основоположні принципи сучасних міжнародних відносин: територіальна цілісність держав і невтручання в їх внутрішні справи, з одного боку, і право націй на самовизначення, гуманітарного обов'язку захисту прав людини, зокрема національних меншин, незалежно від національних кордонів – з другого.

Косово (столиця – м. Приштина) – автономний край (площа 10,9 тис. км кв.; населення близько 2 млн осіб) у складі Сербії. Визначення Косова як автономного краю, так само як і Воєводини, подає Конституція СФРЮ 1974 р. У березні 1981 р. косовські албанці ініціювали заворушення, вимагаючи надати краю статус союзної республіки. У відповідь Белград направляє в Косово війська, запроваджує в краї надзвичайний стан. 28 березня 1989 р. сербський парламент прийняв поправки до Конституції Рес-

публіки Сербія, якими урізалися права автономних країв. У червні того ж року Слободан Мілошевич на мітингу на честь 600-річчя битви на Косовому полі, в якій серби вступили у нерівний бій з вишколеними військами Оттаманської Порти, заявив козовським сербам, що “більше ніхто не дасть вас кривдити”; а в липні сербське керівництво розпустило крайові органи влади Косово і призначило особливу дирекцію з управління краєм. У Косово було введено сербські війська і спецпідрозділи сербської поліції, які заступили місцеві органи правопорядку.

На протигагу Белградів козовські албанці обрали свого президента, парламент, сформували крайовий уряд, утворили Армію звільнення Косова, командири якої вимагали цілковитої незалежності краю, а в майбутньому — приєднання до Албанії. Сепаратистські настрої в Косові підігрівалися прихильниками остаточного виходу республіки зі складу Югославської Федерації. У 1998 р. влада Югославії і албанські сепаратисти в Косові вступають у збройний конфлікт.

Переговори Белграда і Приштини, резолюції Ради безпеки ООН не сприяли до нормалізації становища. Збройне протистояння триває. 29 січня 1999 р. контактна група (Росія, США, Франція, Великобританія, ФРН та Італія) у заяві міністрів закордонних справ виступила з жорсткою вимогою до Белграда і Приштини розпочати мирні переговори на основі десяти принципів, вироблених контактною групою, сутність яких полягає у збереженні територіальної цілісності Сербії та Югославії і надання краю Косово автономії.

Переговори між делегаціями уряду Сербії і козовських албанців спочатку в Рамбуйє, а потім у Парижі успіху не досягли. Сербська делегація відмовилася дати згоду на введення до Косова військ Північноатлантичного альянсу. Як заявив президент міжнародної асоціації “Адвокати без кордонів” Жіль Вільям Голбандель, “ті, хто вів переговори із Мілошевичем, зробили все можливе для того, щоб президент Югославії не міг підписати тексти пропонувані йому угод”.

Югославське керівництво, яке так і не змогло запропонувати повноцінного політичного рішення для Косова, дало НАТО сприятливий привід впровадити “концепцію необмеженої відповідальності” альянсу і його права на “гуманітарну інтервенцію”. Насправді це була неприкрита агресія НАТО проти суверенної Югославії за всіма класичними канонами міжнародного права. Прийняте консенсусом Генеральної асамблеї в грудні 1974 р. (резолюція 3314) визначення

агресії однозначно вказує: “Буде кваліфікуватися як акт агресії... бомбардування збройними силами держав території іншої держави, чи застосування будь-якої зброї державою проти території держави».

І далі: “Жодні міркування політичного, економічного, військового чи іншого характеру не можуть служити виправданням агресії”.

24 березня 1999 р. Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана віддав наказ головнокомандувачу силами НАТО у Європі розпочати військову операцію проти Союзної Республіки Югославія. Як обґрунтування застосування сили було названо прагнення запобігти гуманітарній катастрофі, викликаній політикою геноциду, яку проводять власті СРЮ щодо етнічних албанців. Операція НАТО “союзницька сила”, з міжнародно-правової точки зору, була застосуванням військової сили без санкцій ООН з метою надати підтримку одній сторін зі внутрішнього конфлікту між центральною владою Союзної Республіки Югославія і збройними сепаратистами провінції Косово і Метохія. В основі конфлікту лежало протистояння двох етнічних груп: сербів, які є основним населенням СРЮ, і албанців, які є більшістю населення провінції і користувалися підтримкою ззовні. Метою керівництва СРЮ, яке підтримували більшість сербського населення, було збереження територіальної цілісності держави. Метою албанських сепаратистів було — здійснення права на самовизначення з наступним вірогідним приєднанням до Албанії. Дії Північноатлантичного альянсу в умовах югославської кризи переконливо засвідчили, що Європа “поступилася” правовими та етичними нормами на користь застосування сили.

Безпосередню участь у війні НАТО проти Югославії (надання збройних сил або території для їх розгортання) взяли 14 держав: Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Італія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, США, Туреччина, Угорщина, Франція. Уряд Чехії прийняв рішення про надання в розпорядження натовських збройних сил військових і цивільних аеродромів, а також дозволив наземний транзит військового персоналу і бойової техніки територією республіки. Повітряний простір або територію для розгортання збройних сил альянсу надали нейтральні держави: Албанія, Болгарія, Македонія, Румунія. Лише уряд Австрії категорично заборонив доступ літакам НАТО до повітряного простору своєї країни.

Від початку агресії НАТО проти Югославії, з 24 березня по 8 червня 1999 р., авіація НАТО здійснила 35 000 повітряних вильотів. У них брало участь понад 1000 бойових літаків і 206 гелікоптерів. Запущено

понад 10 000 крилатих ракет і скинуто 79 000 т вибухових речовин. Від бомбардувань загинуло понад 2000 мирних жителів, понад 6000 важко поранено, багато хто з них залишився інвалідом на все життя. Збитки від війни величезні і в матеріальному плані — понад 100 млрд доларів. Зруйновано промисловість і систему життєзабезпечення країни. Ще не повністю оцінено наслідки екологічної катастрофи, так само як наслідки використання зброї зі збідненим ураном.

НАТО шляхом проведення повітряно-морської наступальної операції домоглося капітуляції керівництва СРЮ в Косові на умовах, висунутих альянсом перед війною. Війська СРЮ виведені з Косова і Метохії. Однак при цьому основне політичне завдання, що декларувалося, — запобігання гуманітарній катастрофі у провінції — не лише не було виконано, а й загострилося. По-перше, через масовий вихід албанського населення із Косова. По-друге, через втечу сербського населення з провінції після виведення звідти збройних формувань СРЮ.

Для закріплення результатів військової кампанії, повернення албанських біженців, а також виведення Косова і Метохії з-під влади уряду СРЮ НАТО ініціювало миротворчу операцію в провінції, яка відбувалася за рішенням Ради Безпеки ООН. У ній брали участь близько 50 тисяч військовослужбовців. Контингенти з США, Великої Британії, Німеччини, Франції та Італії діяли під керівництвом НАТО. Росію представляли 3600 військовослужбовців, які діями під національним контролем. Україна також прагнула безпосередню участь у реалізації Пакту стабільності на Балканах.

В результаті операції “Союзницька сила” конфлікт загострився, сучички не вщухали.

З краю примусово вигнано понад 350 тисяч мешканців-албанців, передусім сербів і чорногорців. З 12 червня 1999 р. по 30 березня 2000 р. було здійснено 4564 терористичних актів, вбито понад 936 осіб. Зруйновано або спалено 82 монастирі і церкви і понад 50 000 будинків. Етнічними чистками, спаленням і руйнуванням церков, монастирів і культурно-історичних пам'яток було порушено етнічне коріння і духовний зв'язок Косова як колиски сербської державності з іншими частинами Сербії. Косовська проблема перейшла у XXI ст. з туманною перспективою на розумне розв'язання найближчими роками.

В основі конфлікту в Косово лежить націонал-екстремізм сербів і албанців, а також територіальні, політичні та геополітичні інтереси великих європейських і світових держав.

Провідну роль в розгортанні операції НАТО у Югославії відіграли США як могутня наддержава, реалізувавши на практиці модель однопольярного світоустрою, одночасно підтвердивши, що для вибудови світової архітектури майбутнього століття Європі не обійтися без військово-політичного патронажу і арбітражу Вашингтона. Стратегічними інтересами США було: використати кризову ситуацію як інструмент тиску на режим Слободана Мілошевича, забезпечити взаємодію з європейськими союзниками по НАТО, зміцнити позиції цього військово-політичного блоку в Європі та світі. На практиці випробовувалася нова стратегічна концепція, відповідно до якої збройні сили альянсу можуть використовуватися ним поза зоною дії Північноатлантичного договору і без обов'язкового мандата єдиного уповноваженого на це органу — Ради Безпеки ООН.

У результаті знехтувано міжнародне право. І керівництво СРЮ, і керівництво НАТО не скористалися демократичним розв'язання косовського конфлікту і ледь не ввергли людство у світову війну.

Жодна з європейських держав не наважувалася заблокувати військову акцію альянсу проти СРЮ, розпочату без санкції Ради Безпеки ООН, хоча рішення кожною з них приймалися нелегко. Майже в усіх західноєвропейських країнах при владі перебувають ліві уряди соціал-демократів, лейбористів, соціалістів. Турбуючись про свою репутацію захисників національних інтересів, вони були змушені постійно доводити свою рішучість використовувати всі засоби, включаючи військову силу, для врегулювання міжнародних криз, показуючи, що європейці долають своє безсилля, дефіцит політичної волі і готові прийняти на себе певну міру відповідальності за мир і безпеку на власному континенті. Не можна не погодитись із твердженням, що необхідності у розпаді Югославії не існувало. Могли б бути інші варіанти трансформації федеративної держави південних слов'ян. Проте їх не реалізовано. Народи Балкан продовжують дорого платити за сліпоту Заходу, який допустив прискорений розпад Югославії під тиском націоналістів.

У результаті розпаду Югославії в 1999 р. Німеччина, яка ініціювала цей процес, здобула (через Австрію і віднині дружні їй Словенію і Хорватію) вихід до Адріатики, прокладаючи цим “балканські коридори” в напрямку Туреччини і Близького Сходу — “зони життєво важливих інтересів США”. За цієї ситуації США перебирали ініціативу у Німеччини, взяли під контроль процес балканської дестабілізації, їм допомогли Англія і Франція, які несхвально пос-

тавилися до посилення впливу Німеччини на Балканах (що нагадало геополітичну конфігурацію Німеччини в роки Першої і Другої світових війн) і прагнули відновити свою колишню роль у цьому регіоні.

Отже, в геополітичному плані США прагнули усунути можливу конкуренцію Європи, протиставляючи інтеграційним процесам у Європейському Союзі ідею євроатлантичної солідарності, для підкріплення якої були необхідні вогнища нестабільності у Старому Світі. В цьому контексті Балкани були покликані відіграти особливу роль.

Косовська криза 1999 р. стала першою жорсткою сутичкою Росії й Америки після закінчення “холодної війни”. Росія рішуче засудила операцію НАТО проти СРЮ як агресію проти суверенної держави і виступила ініціатором пошуку дипломатичного і політичного врегулювання цієї складної проблеми. У цілому з початку 90-х років ХХ ст. зовнішня політика Росії пройшла складний шлях — від повної бездіяльності до зосередження і активного відстоювання національних інтересів, в тому числі і на Балканах.

Осінь 2000 р. увійшли в історію Югославії зміщенням з посади її президента Слободана Мілошевича.

Чотирнадцятирічний період його правління (1986–2000 рр.) відзначений і вдачами, і поразками. Найголовнішими провалами в його політиці вважаються поразки сербських інтересів у Республіці Сербська Країна (Хорватія), Республіці Сербській (Боснія), підписання капітуляції по Косово. Проте в самій Сербії Мілошевич не втратив підтримки більшості населення. Можливо, тому, що він “сам на сам” спілкувався з народом, а сьогодні один захищає честь своєї країни і свого народу в Гаазі.

Новим президентом Югославії став Воїслав Коштуніца (мандат якого підтримала лише Сербія; Чорногорія в основному бойкотувала вибори, а албанці Косова їх просто проігнорували), який отримав у спадщину надзвичайно складні проблеми. Насамперед належало відбудувати зруйновану економіку країни. Такою ж складною була проблема збереження єдиної держави, до складу якої входять Сербія, Чорногорія і Косово, а також вирішення долі экс-президента, котрого Міжнародний Гаазький трибунал звинуватив у військових злочинах. Судовому процесу, який ведеться понад 4 роки у справі Слободана Мілошевича, поки що не видно кінця.

На нинішньому етапі ці проблеми належить розв’язувати новому уряду Сербії, який у березні 2004 року очолив экс-президент

Югославії Воіслав Коштуніца. Новим президентом Сербії було обрано Бориса Тадича. На президентських виборах Борис Тадич балотувався від Демократичної партії, яку він очолив після смерті Зорана Джиндича, вбитого 2003 року. Сербія жила без глави республіки з кінця 2002 року. З того часу влада тричі проводила вибори президента, але всі три спроби провалилися через неявку необхідних 50 відсотків виборців. Своєю стратегічною метою на посаді президента Борис Тадич вважає вступ Сербії до Європейського Союзу.

Як уже зазначалося, історично Балкани були ареною геополітичних, економічних, релігійних зіткнень великих держав. Внаслідок черезмужного проживання народів на цій території мир на Балканах був можливим лише в тому разі, коли якась велика держава виконувала обов'язки третейського судді і наводила розумний порядок. Такі функції виконували Османська імперія, Австро-Угорщина, Франція, Російська імперія. Пізніше це намагався робити Радянський Союз. У 1995 р. це зобов'язання взяли на себе Сполучені Штати Америки. Внутрішньої рівноваги балканським народам не вдається досягти до сьогоденішнього моменту.

У 80-ті роки в Югославії набув поширення такий політичний сюжет: “Питання: скільки держав буде у Європі у 2000 р.? Відповідь: 10. Одна об'єднана Західна Європа, одна об'єднана Східна Європа і вісім Югославій”. Реальність виявилася значно драматичнішою і трагічнішою.

Аналіз політичних, економічних, соціальних процесів у країнах Центральної та Східної Європи дає змогу зробити деякі узагальнення і висновки.

Визначальним у становленні політичних структур у східноєвропейських країнах є їхній системний характер. Поряд з трансформацією законодавчої і виконавчої влади у цих державах здійснено судову реформу. В нових конституціях, прийнятих у всіх східноєвропейських країнах, відображено основні тенденції сучасного політичного життя. Чотири з семи країн визначились як парламентські республіки (Албанія, Угорщина, Словаччина, Чехія) і три — як президентсько-парламентські (Болгарія, Польща, Румунія).

На сучасному етапі передчасно стверджувати, що в цих країнах сформовано політичні структури (зокрема це стосується колишніх республік Югославії), які оптимально поєднують демократичні свободи і сильну владу. Радше йдеться про прагнення створити цивілізо-

ваний політичний простір, окреслений конституційними рамками, спрямованими на розвиток правової держави і громадянського суспільства. В усіх країнах Центральної та Східної Європи існують такі атрибути демократії, як демократичні вибори, законодавчі органи і уряди, багатопартійність, неурядові організації, відносно незалежні засоби масової інформації. Гарантовано дотримання громадянських прав і свобод, захист прав національних меншин. Разом із тим досвід політичної трансформації свідчить, що наявність окремих структурних елементів демократії не обов'язково означає встановлення реальної демократії. Про рівень демократизації країн свідчить не наявність демократичних інститутів на кшталт західних, а ефективність їх функціонування в конкретних умовах країн, що трансформуються.

Процес становлення владних структур відбувається з труднощами. Загальною хворобою є конфлікт між законодавчими і виконавчими структурами через відсутність досконалих правових норм їх взаємовідносин. Трапляються випадки корупції серед законотворців і державних чиновників, в чому нові держави не відстають від західноєвропейського парламентаризму.

Для більшості парламентів східноєвропейських країн характерні відсутність компетентності, відповідної цілеспрямованості в законодавчій діяльності.

У країнах регіону ще не сформовано сильне громадянське суспільство, яке стало б важливим фактором політичної активності й тиску на неефективні владні інститути. В засобах масової інформації державну цензуру заступила цензура капіталу. На межі ХХ–ХХІ ст. жодна держава регіону не є консолідованою демократією.

Щодо порівняльного аналізу трансформації політичних структур України з аналогічним процесом у країнах Центральної і Східної Європи, то в цьому разі слід враховувати ті об'єктивні передумови, за яких відбувалися політичні перетворення в Україні, і які відрізняють цей процес від того, що відбувалося в названих державах.

Йдеться, зокрема, про те, що соціалістична політична система діяла в Україні триваліший час, ніж у країнах Центральної і Східної Європи. Останні мали власну державність, і їм було порівняно легше, ніж Україні, утвердити свою повну незалежність. На відміну від України, в цих країнах збереглася чіткіша соціальна стратифікація,

сприятливішим було й економічне становище, що полегшувало формування соціальної бази і забезпечило досить високий рівень демократичних перетворень. Зрештою, населення цих країн більш обізнане з реальними рівнем і якістю життя на Заході. Та й перетворення в цих країнах почалися набагато раніше.

На пострадянському просторі Україна виявилася державою, яка останньою прийняла Основний Закон країни. Конституційний процес тут мав затяжний характер. Водночас слід зазначити, що прийняття Конституції є важливою, хоча і не єдиною умовою виходу України із глибокої економічної кризи. Події, які відбулися в Україні в листопаді – грудні 2004 року, і які пов'язані з президентськими виборами свідчать, за словами Збігнева Бжезінського, про “масовий вилив прагнень до змін, вибух самосвідомості, що зачепив значні частини українського суспільства” (День. – 2004. – 4 грудня). Напевне в історії залишиться оцінка: Україна до і після “помаранчевої” революції. Політикам, політологам насамперед належить знайти відповіді на питання, що спричинило суспільну кризу в країні і який вони бачать вихід із неї.

Головна причина незгод, які переживає Україна, має внутрішній характер і полягає у невідповідності її сучасного стану розвитку прийнятним у цивілізованому світі критеріям.

В політичній сфері панувала апатія і недовіра громадян до діяльності владних структур, між владою і суспільством не було порозуміння, існувало глибоке провалля. В економічній – відсутня довгострокова стратегія інноваційного розвитку виробництва; в соціальній зростала майнова нерівність, відбувалося зубожіння переважної частини населення; найбільш глибокою і небезпечною була криза в духовній сфері: спостерігалася втрата політичних і соціальних орієнтирів та ідеалів, криза світогляду і сенсу повсякденного буття, виникла ідеологія, отруєна відразу до реальності, несприйняття існуючої дійсності.

При цьому необхідно враховувати зовнішній чинник. За одностайним твердженням вітчизняних та зарубіжних (у тому числі й російських) експертів, нині розгортається “остання політична битва” між Заходом і Росією за вплив на Україну. В геополітичному протистоянні задіяні Росія і Сполучені Штати Америки, Європейський Союз і Організація з Безпеки та співробітництва. Те, що відбувається в Україні, сприймається як реалізація політичної стратегії Заходу, яка свого часу пройшла через Сербію і Грузію і спрямована проти Росії.

Яким бачиться вихід із ситуації? На сучасному етапі для українського народу сильна демократична влада є нагальною потребою. Саме на вирішення цієї проблеми спрямована політична реформа. Сила демократичної влади (за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими чинниками, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, її лідера, її політичної еліти, які мають бути етично мотивовані.

Контрольні питання

1. Які, на вашу думку, об'єктивні і суб'єктивні причини зламу тоталітарного режиму в країнах Центральної і Східної Європи?
2. Об'єктивні і суб'єктивні передумови становлення парламентських і президентсько-парламентських республік.
3. Розпад держави в Югославії: чи єдиний це варіант розвитку подій на Балканах?
4. У чому відмінність становлення політичних систем в країнах Центральної і Східної Європи порівняно з тим, як відбуваються ці процеси в Україні?

Література

1. *Бурдяк В. І.* Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. — Чернівці. 2004. — 520 с.
2. *Зеленько Г.* “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. — К., 2003. — 216 с.
3. *Конституції* нових держав Європи та Азії. — К., 1996. — 544 с.
4. *Політична* система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. — К., 2002. — с. 87–117.

5. *Пономарева Е. Г.* “Третья Югославия” как особый тип модернизации. // Политическая наука. Политические разведки и модернизация Современные исследования. — М., 2003. — № 2.
6. *Тисменяну В.* Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. — К., 2003. — 336 с.
7. *Ткач Д. І.* Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. — К., 2004. — 504 с.
8. *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. — Т. 3. Трансформация 90-х годов. Ч. 1. — 468 с.; Ч. 2. — М., 2002. — 464 с.*

МАУП

Чи насправді політологія в Україні перебуває у глибокій кризі?

Замість післямови

Нині великого поширення набула теза про те, що політологія в Україні перебуває у глибокій кризі. Проте навряд чи можна вважати цю тезу достатньо обґрунтованою, як і твердження про те, що кризу політичної науки в Україні спричинили недорозвиненість інститутів та інституцій, відсутність політичних шкіл, недостатня кількість грамотних фахівців. Політологія в Україні є порівняно молодою наукою. Нині відбувається процес її становлення, і наука про політику просто не встигла потрапити до кризового стану.

Заявили про себе наукові установи, що досліджують політичні проблеми: академічні – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень та Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Національний інститут стратегічних досліджень, Національний Інститут проблем міжнародної безпеки та оборони України, деякі суспільно-політичні центри. Створені і діють, хоча і не так активно, як належало, Українська академія політичних наук, Українська асоціація політологів, Асоціація молодих політиків і політологів України. Періодично виходять друком часописи політологічного профілю. Політологія як навчальна дисципліна викладається у вищих закладах освіти.

Окреслено предметне поле політології. Після тривалого обговорення переважна більшість фахівців дійшла висновку, що політологія є загальною інтеграційною наукою про політику в усіх її виявах. У широкому розумінні політологія є наукою про політику та її взаємини з людиною і суспільством. У вузькому – це наука про політичну владу, її природу і сутність, зміст і механізми здійснення. Але на відміну від інших наук, що досліджують ці проблеми, політологія вивчає універсальні та специфічні закони політичного життя, спосіб організації і здійснення влади в динаміці, в дії.

У кожній країні політологія більше, ніж інша суспільна наука, “прив’язана” до національної специфіки, а тому виникає спокуса (і це

питання також широко дискутувалося) визначити політологію як окрему українську національну науку. Проте політологія як наука і як навчальна дисципліна має свій предмет, універсальні та специфічні закони розвитку. Тому бачиться некоректним визначення політології лише як української науки. Піти цим шляхом означає свідомо відмежуватися від сучасних досягнень світової науки про політику.

Відомо, що політологія як наука і як навчальна дисципліна має свої специфічні особливості.

Головне завдання політичної науки — отримання знань про політику на основі узагальнення здобутих даних. Застосовуючи загальні філософські (соціологічний, нормативно-ціннісний, біхевіористський, порівняльний), загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання), емпіричні методи (використання статистики, аналіз документів, реальні спостереження), вона досліджує закономірності розвитку політичної сфери, політичну систему, глобальні, геополітичні проблеми. Політологія як наука має право на незавершеність процесу дослідження, на гіпотетичні передбачення.

Сучасний стан політичної науки в Україні можна охарактеризувати як вихід її на рівень стабільного розвитку. З багатьох ключових проблем політології українські вчені здійснили наукові розробки, які за своєю досконалістю і інноваційним потенціалом беззаперечно є значним досягненням. За останні сім років в Україні вийшло близько 680 наукових, довідкових і навчальних книг з політології. Йдеться насамперед про такі: Бабкин В. Д. “Народ и власть” (1996); Горбатенко В. П. “Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть” (1999); Курас І. Ф. “Етнополітика: історія і сучасність” (1999); Левенець Ю. А. “Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття)” (2001); Литвин В. “Україна: політика, політики, власть” (1997); Нагорна Л. П. “Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії” (1998); Михальченко Н. І., Андрущенко В. П. “Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991–1995” (1996); Шаповал Ю. “Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії” (2001); Михальченко М. І. “Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи” (2004); “Україна: проблеми самоорганізації: [У 2 т.]” / В. Кремень, В. Ткаченко, Д. Табачник (2003).

Комплексна тема “Україна в контексті трансформації політичних систем у країнах СНД, Балтії, Центральної і Східної Європи” трива-

лий час досліджується в Інституті політичних і етнопонаціональних досліджень НАН України. При дослідженні цієї теми продуктивним виявився порівняльний (компаративний) метод. Використання цього методу науковими студіями, започаткованими в Інституті політичних і етнопонаціональних досліджень НАН України, дало змогу досягнути політичну систему сучасної України в усій її цілісності, розглянути її складові: державні інституції, механізми взаємодії різних гілок влади, основні засади функціонування місцевого самоврядування, тенденції становлення партійної і виборчої систем, формування інститутів правової держави і громадянського суспільства. На основі виявлених загальних рис і відмінностей показано трансформацію політичних систем у країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи порівняно з тим, як відбувається цей процес в Україні.

В результаті вийшла друком низка монографій, навчальних посібників: “Політична система суспільства: особливості становлення, тенденції розвитку” / За ред. Ф. М. Рудича (Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти, 2002); Пахарев А. Д. “Политическое лидерство и лидеры” (2001); Рудич Ф. М. “Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации полит. систем в странах СНГ и Балтии, Центр. и Вост. Европы)” (1999); “Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти” [Коллективна монографія]. / За ред. Ф. М. Рудича (2002). Зеленько Г. “Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України” (2003). Ткач Д. І. “Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій” (2004).

Перед Україною нині постало завдання реформувати політичну систему, метою якої є зміцнення конституційного ладу, піднесення ефективності діяльності державних органів, поглиблення демократичних засад управління, становлення інститутів громадянського суспільства, зростання добробуту громадян, духовного оновлення та морального оздоровлення суспільства, зміцнення національної безпеки та підвищення міжнародного авторитету держави.

Відповідно до Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року реформа політичної системи спрямована на вирішення інституційних питань: як Україну перетворити у парламентсько-президентську республіку, як досягти оптимального розподілу повноважень Президента, Парламенту, Уряду, якою має бути виборча система формування законодавчої влади. Немає сумніву, що ці питання є важливими і їх треба вирішувати насамперед на конституційному рівні.

Проте поза увагою залишається ряд питань, від розв'язання яких залежить стабільність й передбачуваність розвитку суспільства, самопочуття громадян держави та зрештою і результативність політичної реформи.

Перше стосується політичної еліти. У нові владні структури після їх реформації повинні прийти підібрані за конкурсом професіонали, які бажають і здатні самовдосконалюватись. Необхідно провести атестацію всього корпусу державних службовців на відповідність посадам, які вони обіймають. Управлінська еліта покликана володіти політичною культурою, тобто професійно знати закони суспільно-політичного державного устрою, професійно вміти застосовувати ці знання в своїй сфері, професійно налагоджувати відносини з колегами по управлінню. Політична еліта, що нині прийшла до влади, повинна звільнитись від перебільшеної дози “комплексу знаменитості” і на ділі довести свою здатність професійно управляти країною.

Друге питання — це становлення громадянського суспільства. Саме в цьому контексті стратегічним напрямом реформування політичної системи має стати формування інститутів громадянського суспільства, яке є основою держави. Громадянське суспільство створюють вільні громадяни з високим рівнем політичної, економічної, соціальної культури. Громадянське суспільство — це суспільство порядних, високоосвічених людей, основу якого складає середній клас.

Якщо провідним елементом громадянського суспільства виступає особа, то його несучі конструкції — всі ті соціальні інститути, які покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів, устремлень і які, як і в цілому громадянське суспільство в Україні, діють слабо. Це — місцеве самоврядування, політичні партії, професійні об'єднання, асоціації, творчі союзи, система освіти, сім'я, церква. При цьому важливо не допустити переходу від представницької демократії до популізму, коли влада виправдовує свої дії гаслом: “Цього вимагає народ”. Сама система демократії призначена для того, щоб обмежити зловживання публічної політики, спираючись на розподіл функцій влад і збалансовану структуру різноманітних думок. Для подальшого розвитку інститутів громадянського суспільства потрібно: забезпечити законодавче залучення представників опозиції, засобів масової інформації до участі у діяльності владних інститутів, розробки, прийняття і відповідальності за реалізацію важливих державних законів; запровадити постійні зустрічі (Національна асамблея, круглий стіл) вищих посадових осіб держави, лідерів політичних партій, опо-

зиційних рухів з обговорення і розв'язання конфліктних питань, визначення стратегії розвитку країни в політико-соціальной, економічній і зовнішньополітичній сферах.

Політологія як навчальна дисципліна дає знання про політичні інститути, їх організацію та функціонування: права, свободи, обов'язки громадян; про політичні процеси; участь особи в політичному житті; суб'єкти і об'єкти політики; політичну культуру; світовий політичний процес. З початку 90-х років політологія як нормативна дисципліна вивчається у вищих навчальних закладах. За участю вчених і викладачів підготовлені і вийшли друком підручники, навчальні посібники. Назву лише деякі з них: Головатий М. Ф. “Соціологія політики” (Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2003); “Політологія”: (Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка, 2001); “Політологічний енциклопедичний словник”: За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка — 2-е вид., допов. і переробл. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.; Рудич Ф. М. Політологія: Підруч. для студ. вищ. закл. освіти (2005); Шляхтун П. П. “Політологія (теорія та історія політичної думки)”: Підручник (2002).

Звісно, існують певні проблеми в становленні і розвитку політичної науки. На розвиток політології впливають фактори, що його гальмують, а також ті, що сприяють цьому процесові.

Своєрідний політологічний ренесанс, який нині спостерігаємо, приховує в собі небезпеку компрометації цієї науки, масового непрофесіоналізму (з'явилося багато охочих називати себе політологами, не маючи для цього жодних підстав), прагнення приручити політологію, зробити її зовнішньо респектабельною служницею чинної влади. Останнє виявляється у відсутності традицій незалежності гуманітарної науки. У певних групах вчених збереглася й посилилась залежність від влади, інші вчені розійшлися по партіях і рухах і зайнялися теоретичним обслуговуванням їхніх інтересів. Розвитку науки взагалі і політології зокрема перешкоджає відсутність стабільності політичної й економічної ситуації.

Водночас існують фактори, що сприяють рухові політології до сучасного рівня. Це наявність певної інституціональної бази, про яку згадувалося вище; чималий корпус висококваліфікованих освічених політологів. Зріс, і на цьому необхідно особливо наголосити, чисельний корпус фахівців вищої кваліфікації з політичних наук. На 1 січня 2005 р. захищено та затверджено ВАКом України 63 дисертаційні

праці на здобуття наукового ступеня доктора і 369 — на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Молода генерація політологів, яка здобуває освіту в нових умовах, знайома з досягненнями світової науки, швидко оволодіває сучасними методами дослідження, іноземними мовами, дає підстави сподіватися на краще майбутнє політології.

Ключовим завданням політології є навчально-просвітницька діяльність, формування високої політичної свідомості та політичної культури громадян України, зокрема молодого покоління. У цих процесах політологія як навчальна дисципліна відіграє незамінну роль. Невідкладне завдання — утвердити політичні знання в усіх сферах. Йдеться передусім про поширення політологічних знань по вертикалі, тобто про підготовку професійних політиків, парламентарів, урядовців, працівників державного апарату. Проблеми впорядкованості суспільних процесів і утвердження державності України, впливу владних структур на поліпшення життя громадян — це все вимагає від носіїв політичної влади високої політичної культури, чого їм так бракує. Не менш актуальною і такою ж складною проблемою, як уже говорилося, є поширення політичних знань по горизонталі: серед найширших верств населення, учнівської і студентської молоді.

Отже, політична наука в Україні поступово посідає належне місце в системі суспільствознавства, дедалі помітніше впливає на реальні політичні процеси, становлення демократичної державності. Сучасний стан політології в Україні пов'язаний з логікою трансформації нашого суспільства та особливостями розвитку наукового знання.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Порівняльна політологія: виникнення, розвиток, концептуальні засади	5
1.1. Виникнення порівняльної політології, розвиток, сучасний стан	5
1.2. Концептуальні засади сучасної порівняльної політології	10
1.3. Політичні режими	12
1.4. Демократія: форми й моделі	15
1.5. Зацікавлені групи	19
1.6. Політичні партії і вибори	21
1.7. Форми державного управління та державного устрою	23
Розділ 2. Трансформація політичних систем у країнах СНД і Балтії	32
2.1. Прогнози суспільного розвитку	32
2.2. Перша модель – російська	34
2.3. Україна, Білорусь, Молдова: варіанти суспільного устрою	43
2.4. Центральнoазійські країни. Особливості моделі суспільного устрою	54
2.5. Країни Закавказзя. Між двома берегами	73
2.6. Прибалтійські країни. Західноєвропейська модель	85
Розділ 3. Трансформація політичних систем у країнах Центральної та Східної Європи	96
3.1. Оцінка ситуації	96
3.2. Парламентські республіки	98
3.3. Президентсько-парламентські республіки	111
3.4. Югославія – драматизм і трагізм подій	121
3.5. Косовський конфлікт	130
Чи насправді політологія в Україні перебуває у глибокій кризі?	141

The main themes of normative course "Comparative politology", which is taught in the higher educational establishments of Ukraine are given in the manual. History of origin, development, conceptual framework, modern state of subject is exposed. Also the process of transformation of political system in the countries of Baltic, Central and Eastern Europe are examined. The scientific elaborations of the institute of political and ethno national researching are used widely in the manual.

For the students, teachers of higher educational establishments, and also for everyone, who is interested in the problems of political science.

Навчальне видання
Рудич Фелікс Миколайович
ПОРІВНЯЛЬНА ПОЛІТОЛОГІЯ
Навчальний посібник

Educational edition
Rudich, Felix M.
COMPARATIVE POLITOLOGY
Educational

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактор *О. Б. Лисицька*
Коректор *І. С. Сандул*
Комп'ютерне верстання *Л. М. Пославська*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 10.01.03. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 8,83 . Обл.-вид. арк. 8,75. Тираж 5000. пр. Зам. № 42

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 8 від 23.02.2000*

Поліграфічний центр УТОГ
03038 Київ-38, вул. Нововокзальна, 8
Свідоцтво КІ № 35 від 02.08.2000